

ILUSTRAZIOA ETA EUSKAL LITERATURA

Iñaki Aldekoa Beitia

Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea

Abstract

This article deals with the influence of the Enlightenment on Basque literature. I have approached the issue putting together different research perspectives from the history of ideas to the comparative and intertextual one. I have revisited some textual production of the second half of the XVIII century and the first quarter of the XIX, focusing my interest on its historical dimension, mainly in the institutional, political, intellectual and moral sense of such textual production. And its development throughout the dialectic between ancien régime / modernity. Finally, I raise a few questions about the historiography of Basque literature to be solved. Peñaflores and «Caballeritos of Azcoitia», Manuel Larramendi and Juan Antonio Moguel are some of the major authors who have an important protagonism in this article.

0. Sarrera

Elizak eta doktrinak inoiz izan badute pisua euskal munduan, honako hiru aldio-tan izan da: Trentoko Kontzilioaren ondoren, Frantziako Iraultzaren ondoren eta Espainiako Gerra Zibilaren ondoren. Garai horietan apenas argitaratu zen doktrina edo katixima ez zen beste libururik.

Saio honek XVIII. mendearen bigarren zatia izango du aztergai, aipatu hiru aldi horietako bigarrenetik oso gertu, beraz. 1750-1808 bitartean ibiliko gara, gutxi gorabehera. Hala ere, nahiago dut malgu jokatu epeekin, izan ere, ibilbide honetarako bazterrezinak gertatzen zaizkit zenbait erreferentzia: alde batetik, Manuel Larramendiren (1690-1766) Gramatika (1729) eta Hiztegi Hirukoitza (1745) —aurrerantzean euskaraz txukunago predikatzeko eta idazteko tresnak—¹ eta *Corografía* (1754, 1882), eta bestetik, Espainiako Independentzia Gerra (1808-1812). 1808an itxi zen Euskal Herriaren Adiskideen Batzarrak 1776an abian jarritako Bergarako Erret Mintegia, nahiz eta honek ez zuen bururik altxa 1794tik aurrera, Konbentzio Gerraren (1793-1795) ondorioz soldadu frantsesak Gipuzkoan sartu zirenetik. Bergarako Erret

---

¹ “A lo menos, están viendo que después acá se predica la palabra de Dios con fruto, limpieza y decencia, y es lo que no había antes” (Tellechea Idígoras 1973: 28).

Larramendiren lanek ondorengo egileengan izan zuten eraginari buruz, ikus Lakarra (1985), Sarasola (1986) eta Urgell (1991).

Seminario Patriotiko horrek Euskalerrriaren Adiskideen Elkartearen sorrera-helburuen muina biltzen zuen.²

Tartean dugu XVIII. mendearen bigarren zatiko eta XIX.eko lehen urteetako sermolari askoren ekoizpena: Sebastian Mendiburu (1708-1782), Agustin Kardaberaz (1703-1770), Francisco Antonio Palacios (1727-1804), Juan Antonio Mogel (1745-1804), Pedro Antonio Añibarro (1748-1830), Juan Bautista Agirre (1742-1823). Tartean dira Mogelen *Peru Abarca* (1802, 1880) eta, Independentzia Gerra medio, argitaratu ezinean geratu ziren sermoi bildumak, esate baterako, Agirre Asteasukoarenak. Tartean, baita ere, Xavier María de Munibe, Peñafloredako kondearen *El borracho burlado* (1765) zartzuela, Pedro Ignacio Barrutiaren *Gabonetako Ikuskizuna* (ezin honi datarik jarri) eta Altxibar anaien antzerkitxoak (1772, 2008). Hau guztia Frantziako Iraultzaren (1789) lurrikararen aurreko eta ondorengo emaitza batzuk hona biltzarren.

Ez da lan honen asmoa testu horien azterketa filologiko zein literariorik egitea,³ testuen oinarriaren dauden baldintza sozio-historikoei buruz gogoeta egitea baizik. Beraz, artikuluaeren izenburua hona ekarriz, Ilustrazioaren eraginaren (edo eragin ezaren) ahulezia eta frakasuz jardungo dut.

Antzerkiari buruzko Peñafloredaren praktika eta gogoeta bete-betean sartzen dira Espainiako neoklasizismoan, non nagusi den Frantziako prezeptiba klasikoaren eragina (Horazio, Boileau, Batteux abatea). “*Prodesse et delectare*” horaziarra eta Batteux abatearen “*Imitation de la Belle Nature*” XVIII. mendeak helburu duen “gustu ona”ren oinarri sendoak izango dira, zentzuzko eta baliagarri izateari inoiz huts egin gabe. Barrokkoa eta antzerki popularra dituzte kontrairudi. Hala gure Adiskideen Elkarteko ki-deek nola Espainiako antzerkigile neoklasikoek, estu-estuan betetzen dituzte frantses prezeptibak agintzen dituen arauak.⁴

Modu berean egongo gara adi gizartearen baitan susmatzen den bilakaeraren aurrean. Esate baterako, Frantziako Iraultza baino urte gutxi lehenago, Samuel Johnson doktoreak (Boswell 2007: 128) Frantziar barrena bidaiatu zuen, eta hauxe konstatzen du han ikusitakoaz: “Frantziako handikiak aberaskeria arranditsuan bizi dira,

² “El objeto de esta Sociedad es el de cultivar la inclinación y el gusto de la Nación Bascongada hacia las Ciencias, Bellas Letras y Artes: corregir y pulir sus costumbres. Desterrar el ocio, la ignorancia y sus funestas consecuencias...”, in Areta (1976: 15).

G. Humboldték Euskalerrriar barrena egin zuen lehen bidaian (1799-1800) Bergarako seminarioa bisitatu zuen, eta hango hezkuntzaren antolamendu eta egoerak desengainatu egin zuten. “Diario del viaje a España”, in Garate (1933: 22-23).

³ Aipatu Lakarra, Urgell edo Altxibarrengan (1992) aurkituko du interesatuak halakorik. Eta beste hainbeste Barrutiaren edo Peñafloredaren azterketa literarioei dagokienez: Lakarra (1983), Juaristi (1987) eta Lasagabaster (2004).

⁴ Emilio Ollivier-ek adierazi zuen moduan, XVII. mendean bi gobernu absolutu finkatu ziren Frantziar: Luis XIV.aren gobernu politikoa eta Boileau-ren (*Art poétique*, 1674) gustuarena. Boileau, leku, denbora eta ekintzaren arauen defendatzaile sutsuaren ustetan, lehen gertaera Korinton gertatzen bazen eta hurrengo Erroman, ikusleak ez zuen halakorik sinesten (Peres 1982: 470). Tradizio ingelestetik zera erantzun zion, zentzu handiz, Samuel Johnson idazle eta kritikariak: ikusleak ez duela sinesten eszenatokian gertatzen den egian, badakielako antzerki saio baten aurrean dagoela, non aktoreek egiten duten lana, eta konbentzio bat dela, beraz, bata edo bestea —Korinto edo Erroma— agertu, igual zaiola. Esan beharrik ez dago prezeptiba kontuetan Ingalaterrako antzerkia askoz ere askeagoa zela, frantsesaren aldean. Alde horretatik, gure ilustratuek frantses kulturarekiko zuten morrontza erabatekoa zen.

baina gainerakoak mixeria sakonean. Ez dago Ingalaterran bezala erdiko klase zoriotsurik”. Jakina, baieztapen horren mamia “zoriontsu” adjektiboan dago, izan ere, ez digu esaten Frantzian ez zegoela erdiko klaserik, bai baitzegoen, baizik eta Frantziako erdiko klase horrek ez zuela aurkitzen modurik bere negozio eta burubideak gizarteratzeko.

Etor gaitezen Espainiako XVIII. mende amaierako burgesiari neurria hartzera, eta ikusiko dugu Espainian burgesia ez zegoela, ezta hurrik eman ere, aipatu berri ditugun Europako nazio horien burgesien tamainan garaturik; horixe izango du Espainiak XIX. mendeko gabeziarik sakonena: burujabe izateko eta Estatuaren burubideak gobernatzeko izaera epela, eta bere buruaz kontzientzia eta konfiantza eskasa. Eta gurean, Donostiako eta Bilboko merkatariak zeuden, baina, mende amaiera aldera, Foruak eragozpen bihurtu ziren haien negozio eta hazkunderako. Artean Frantziako Iraultzaren aurretik mantendu zitekeen oreka zaila gaiztotu egin zen handik aurrera, XIX. mendeko gerretan amaitu arte. Zein murgildurik bizi izan zuten Larramendik, Adiskideen Elkartek edo Mogeldarrek (eta euskaraz idatzi zuten beste euskal idazle gogaide askok ere) gertaeren bilakaera hori! Beren testuetako hitzaurreei (cf. Mogel 1800: v) erreparatzea nahikoa da ikusteko nondik ari ziren idazten eta zein leku hartzen zuten garai hartako Historiaren joko-zelaian. Egia esan, aipatu ditugun idazlelekuko horiek guztiek egiten zuten lan —batzuk erosoago, beste batzuk, Adiskideen Elkarteko kideen kasuan bezala, ezinbestean— Frantziako Iraultzak irauli eta hankaz gora jarri zuen gizarte sistema eta balio zaharren alde (Erregimen Zaharraren alde, beraz). Baina baziren aldeak beren artean: Erregimen Zaharraren mugetatik barrura jardun arren, Adiskideen Elkarteko kideek ez zuten Mendibururekin hasi eta Agirre As-teasukoarekin amaituko dugun sermolarien familiarekin zerikusi intelektual handirik; balirudike baietz Larramendirekin, baina jakinik elkarren arteko diferentziak ere erabatekoak zirela, muturrera eraman ahala, “potentzialki” salbaezinak. Ez litzateke zaila imajinatzen Larramendiren ahalegina —euskararen eta Foruen apologia (eta defentsa) sutsua eginez Foruak Gipuzkoako antolamendu juridikoaren eta izatearen muin bihurtzeraino; edo sermolarien (eta bidenabar laikoan) euskara maila hobetzeko tresnak emanez hurrengo (hauen artean, dantzen ohiturak direla-eta, Mendibururekin liskar gogorak izan arren: Larramendik “energumeno”tzat⁵ hartu zuen hura); edo bertako “jauntxo” eta “handiki”en aurka jardunez Gipuzkoarenak ziren betiko usadio eta ohituretan aldaketak sartu nahi zituztenean, bertako eredu sozio-ekonomikoaren oreka bortxatuz⁶—, ez zen, ez, zaila imajinatzen hura, ezinbestean gainera zetorkion betiko nahi eta hauskor baino begitantzen ez zitzaion probintziaren (begi-ninietako maiorazgotxo) eredu orekatu ezindu horri, Atlante baten borondate eta pasioz, eutsi ezinean. Larramendi hil eta berehala hasi zen printzatzan mundu hura: 1766ko matxinada, jesuiten kanporaketa (1767) eta mendearen azken hereneko krisi sakona, non gizarterako estamentu guztiek muturrera jo zuten eta XIX. mendeko Gerra Karlis-

⁵ “Censura del P. Larramendi sobre el Cristau dotrin edo catecismo luca del P. S. De Mendiburu”, in Tellechea Idígoras (1990: 368 eta 399).

⁶ Pablo Fernández Albadalejok dioen moduan: “Creo que, básicamente, toda la formulación larramendiana se reduce a la defensa de lo que podríamos llamar un modelo estacionario de sociedad provincial”. Inoiz ez zen Larramendi komertzioaren aurka mintzatu, nahiz eta hiriaren eta nekazaritzaren arteko tentsioa bizirik egon: “Larramendi no es un ruralista” (1975: 360).

ten bidea irekita geratu zen. Tartean, Frantziako Iraultza. Ordurako, Euskalerrriaren Adiskideen Elkarteak ere emanak zituen bere onenak, betiere merkataritza askearen eta Foruen tartean, uzkur eta bateratzaile.

Horrekin batera, euskal literaturaren historiografiaren ikuspegitik Juan Antonio Mogelen *Peru Abarca* testuak planteatu ohi dituen periodizazio arazoei erreparatuko zaie. Hori bai, betiere darabilkigun historizazio tresnak maila konparatibo batean erabiliz, inguruko beste hizkuntza eta literaturetan tresnok izan duten zentzu betearekin erabiliko dira, eta ez gurean (baita ere Espainian) ilustrazioaz,⁷ erromantizismoaz edo errealismoaz maiz egin izan diren erabilera mehetuak eginez. Mendebaleko historia-ren baitan lan egin arren, handik hartu eta geureganatutako kategoriek ez bakarrik baliaagarriak, esanguratsuak ere izan behar dute ikerlearentzat, bestela ez dute balio.

1. Zientziaren eragina mundu modernoaren garapenean

1.1. Ilustrazioaren eragina

Tarte izugarria dago gorago aipatu ditugun sermolariengan irudikatzen den nekazari bizimoduaren (non erlijioaz haragoko ilustraziorik kalterako ikusten den) eta haien egoera eta talentuak hobetu nahiko lituzketenen artean. Azken hauen artekoa dugu, esate baterako, Jerónimo Feijoo (1676-1764) poligrafo beneditar espainiarra, *Teatro crítico universal* handiaren egilea. Haren atal batean, «Honra y provecho de la Agricultura» izeneko idatzia aurkezten zaigu. Eta nekazaritzaren balioa juzkatzeko orduan, artean XVIII. mende osoan zehar ohi zen moduan, Antzinatearen ereduari begira mintzatuko zaigu Feijoo, izan ere, hura baitzen oraindik ere, nahiz eta zientzia modernoak gero eta indartsuago azaldu, erreferentzia izaten jarraitzen zuen eredu. Honela mintzo zaigu Feijoo nekazaritzari eskainitako gorazarrean:

¿Qué arte puede competir en antigüedad con la Agricultura? Ninguna, sin duda, pues es ésta tan antigua como el hombre. Luego que Dios crió a Adán, le colocó en el Paraíso para que le cultivase y guardase: *Ut operaretur, et custodiret illum*. Cultivar la tierra fué la primera ocupación y el primer oficio del hombre.

A esta incontestable antigüedad añaden un grande lustre dos gloriosas circunstancias. La primera, que la Agricultura fue la única entre las artes, que tuvo su origen en el estado de la inocencia; todas las demás nacieron estando ya la tierra envilecida con la culpa. La segunda, que de todas las demás artes fueron autores los hombres; de la Agricultura lo fue Dios. Consta del Sagrado Texto, pues Adán no por designio propio se dedicó a cultivar la tierra, sino por destino y orden del Altísimo (*Teatro crítico universal*, III, 209-252).

Jarraituko du gero nekazari izan diren gizon ohoretsuen zerrendarekin. Baina halako batean, begien aurrean duen nekazariaren bizimodu gordinari lotuko zaio, eta honela mintzatuko da:

⁷ Maiz aipatu izan da Ilustrazioak gurean (eta Espainian) izan zuen eragin makala: “Hay que llegar al turbio —y para nosotros, oscuro— período que empieza en 1789, cuando la burguesía española (entonces tímida entonces y después) se alía por interés a la Inquisición, para encontrar lo que prácticamente equivale a una prohibición, o al menos una restricción severísima, de la publicación de libros en vasculencia” (Mitxelena 1985: 159). Ikus baita Jüttner (1989) ere.

Pero ¿hay hoy gente más infeliz que los pobres labradores? ¿Qué especie de calamidad hay que aquéllos no padezcan? (...) Pero yo me lamento de los pobres que trabajan y hambread, debiendo con más razón lamentarme de los ricos que comen y engullen lo que aquéllos trabajan (Ibid).

Eta handikien begirune errukitsua inbokatu ondoren, erakundeetako arduradunengana joko du haien egoera hobetzeko soluzio bila. Zentzu handiko jakintsua izaki, politikari begira jarriko da Feijoo fededuna. Larramendiren kasuan ere, orduko giza antolamenduaren baitan, edo gutxienez hura bortxatzeke, eta eskura zeuden tresnen bidez, eman beharko zitzaion soluzioa. Gaspar Melchor Jovellanos (1744-1811), orde, ez da jada dagoenarekin konformatzen, eta erreformak eskatuko ditu bere *Informe sobre la Ley Agraria* (1795) famatuan. Tartean daude Adiskideen Elkarteko saioak, betiere Foruen mugen barruan erreformak saiatuz (zientzia aplikatuaren bidez nola atera lurrari etekin onuragarrienak). Ikusi dugun bezala, kristau moralean oinarritutako begirune errukitsuaren inbokazio hutsetik, despotismo ilustratuaren espiritu erreformistaraino luzatzen den ibilbidea marratu du. Ikusi dugu Feijoo ez dela errukiaren inbokazio hutsean geratzen eta harantzago doala, mandatarien eta politikarien esku hartzea eskatzeraino. Larramendi ere joko-zelai horretantxe moldatuko da, mandatariei probintziaren legeek agintzen dutena errespetatu eta bete dezaten eskatuz.

Feijooen⁸ eta Jovellanosen (honentzat erreferentzia bazterrezina zen Bergarako Erret Seminarioa) artean daude Peñafloidako kondea eta Adiskideen Elkarte. Jada 1753an idatzitako gutun batean garbi erakusten du Peñafloidak nondik nora saiatu nahiko lukeen aberriari laguntzeko:

Sabe usted mejor que nadie, mi Reverendo Padre, el estado lamentable en que se encuentra nuestra nación en punto a Ciencias y Bellas Artes: pero sobre todo en cuanto a la Física, de la que apenas se conoce más que el nombre (...). Ha aparecido, no obstante hace algunos años una obra excelente, sobre todo para una nación en la que las Ciencias se hallan en la cuna: hablo del Teatro Crítico de R. P. Feijóo, Benedictino, cuyo objeto es librar a la nación de todos esos prejuicios (Urquijo 1996: 80).

Ez dago zalantzarik zein norabidetan egin nahi zuen lan Peñafloida gazteak, Adiskideen Elkarte sortzeko hamabi urte falta zirelarik. Eta Feijooengan aurkitu zuen Espainia aldean bere gogaide eta akuilu izan zitekeen idazle bakana. Haren *Teatro Crítico Universal* bilduma estimu handian izan zuen.

J. Francisco Islaren *La historia de Fray Gerundio de Campazas* (1758) nobela satirikoaren argitarapena zela-eta, Azkoitiko Zalduntxoek saio kritiko bat idatzi zuten:

⁸ Feijooen jakinduria, zentzu ona eta zientziekiko ikuspegi aurrerakoi eta ausarta oso estimatua izan zen Peñafloidako kondearen eta Adiskideen Elkarteko kideen artean. Hara zein adeitsu mintzo diren “Los aldeanos críticos” (1758) saioan Feijoori buruz: “¿Le parece que es poco para un Beneficiado saber que hay Systémas, y que ha habido Newton y Descartes? Pues gracias al Reverendísimo Padre Maestro Fr. Benito Feyjoó (sic), que sino, tan en ayunas estaría, como el primer día que se dexó ver en su lugar (...) valiéndome para esto de algunos Autores, dignos de que se les crea sobre su palabra (a lo menos mientras no nos hiciesen ver lo contrario), como son nuestro sapientísimo Feyjoó, el gran Moréri [Louis Moréri (1643-1680), *Le Grand Dictionnaire historique, ou le mélange curieux de l'histoire sacrée et profane* (1674), xviii. mendeko egile eta idazleen artean oso ezaguna eta erabilia. 1753an itzuli zen gaztelarara], el profundo Saverien, el juiciosísimo y eruditísimo Rollin, y varios filósofos, así Ingleses, como Franceses, que tengo en mi librería.”

*Los aldeanos críticos*⁹ (1758). Ez dago dudarik espiritu «kritiko» horrek aurrerakoia izan nahi zuela zientziaren bidetik, justu zientzien bizitza hain geldoa zen Espainian. Feijooen lanaren izenburua ere *Teatro Crítico* zen. Metafisika eta eskolastika baizik irakasten ez ziren XVIII. mendeko Espainiako unibertsitateak (ez matematikarik, ez fisika modernorik) ezer gutxi eskain diezaiokeen Adiskideen Elkarteko lagunartearen jakingose modernoari. Feijook “Honra y provecho de la Agricultura” idatzian Espainiaren egoera deitoratzen du: “El desarrollo de España lloro, porque el descuido de España me duele”. Gauza bera errepikatzen dute Peñafloreak eta bere lagunek *Los aldeanos críticos* saioan: “Contentémonos, pues, con llorar la suerte de nuestra Nación” (139. or.). Horra nondik Frantziarekiko lilura zientzietan eta arteetan dagokienez. Alde horretatik, aipagarria da, jada urte asko geroago, Joaquín de Eguíak Condorcet pentsalari ilustratuaren ideiekiko erakusten duen atxikimendua (Elorza 1968): zenbat eta handiagoa egien ondarea, orduan eta hurbilago naturaren ezagutza. Argiek okerraren desagertzea ekarriko duela eta horrela giza-arrazoimena indartu egingo dela, zeinaren perfektibilitateak ez duen izango, agian, mugarik.

Honaino Narrosko markesak Condorcet-i maileguan hartu eta Godoy-rekin izan zuen gutun trukaketa erabilitako ideien egiaztapena. Progresoaren espiritua eta giza-perfektibilitatea eskutik zihoazen filosofo ilustratuentzat. XVIII. mendeko pentsalari eta zientzialariek uste itsua zuten zientzian eta arrazoimenean (Deskartes eta Locke-ren ondarea), gizakiaren bizimodua goitik behera hoberako alda zezakeetelako uste utopikoan fede berri bat indartzera ino.¹⁰

⁹ *Los aldeanos críticos, ó cartas críticas sobre lo que se verá. Dadas á luz por D. Roque Antonio de Cogollor: Quien las dedica al príncipe de los peripatéticos D. Aristóteles de Estagira*. Impresa por Pantaleón Aznar, 78-81. or. Nik erabili dudana argitarapena J. F. Islaren izenean dator, eta ez dakar argitarapenaren datarik: “Es obra del P. José Francisco de Isla, de la extinguida Compañía de Jesus.” (sic) Bai Aita Islaren *La historia de Fray Gerundio de Campazas*, bai Adiskideen Elkarteko kideen *Los aldeanos críticos*, debekupean jarri zituen Inkisizioak. Aurreko oinohar batean aipatu dugun Moreiren hiztegia ere debekupeko *Indicean* zegoen, eta baita Jovellanosen *Informe sobre la Ley Agraria* ere.

¹⁰ Hala ere, uste dut ez dela nahastu behar Eliza fedearrekin, eta, are gutxiago, azken hau zientziarekin. Eta horixe da katolizismo ortodoxoak etengabe egin ohi duena. Alde horretatik, dakarren dokumentazioarengatik mirezgarria gertatu arren, Julio Urkijoren *Menéndez Pelayo y los Caballeritos de Azkoitia* (1925, 1996) liburua planteamendua akats berean erortzen da. Euskalerraren Adiskideen Elkartearen (eta bere kide fundatzaile eta nagusien) kristautasuna justifikatzeko orduan, Urkijoren ahalegin agonikoa desenfokatu da, nire irudiko. Europako ilustratu eta zientzialarien artean ere aldeak zeuden, eta askok egin zuten lan Elizarekin eta Estatuarekin harreman estuan, eta erlijio kontuetan oso orekatuak ziren: Montesquieu, Newton, Locke edo Jefferson. Gainera, haietako asko eliz-gizonak ziren. Ez litzateke zuzena esatea Ilustrazioa erlijioaren aurkaria izan zela. Hala ere, egia da, oro har, Elizarekin gorabehera asko izan zituela, baina ez fede faltagatik edo hura auzitan jarri zuelako. Deismoa (arrazoimenean eta ez erlijio dogmetan oinarritutako sinismena) bihurtu zen haien erlijio. (Jainkoa ukatzea delitu zen Europa osoan.) Julio Urkijok honako hau gainera zezakeen bere liburuan: xvii. mendetik aurrera, zientziaren eraginez Europak jasan zuen bilakaeran (esan gabe doa Espainia bilakaera horretatik kanpo geratu zela, eta hortik Elizaren eta Inkisizioaren indar neurrigabearen arrazoia) mundua, natura eta gizakia ikusteko modua goitik behera eraberritu zela; zientziaren espiritu berriak zen oro blaitzen zuela; eta mende pare batean garatuz joan zen espiritu hori egoera mental bat bihurtuko zela; eta bilakaera horretan, Deskartesengandik abiatu ondoren —haren guztiarekiko zalantzaren haziak dena zipriztindu zuen—, bilakaera horren emaitzarik umoenak xviii. mendean gertatu zirela ilustratuen eskuetan. Haietzat, gure Adiskideen Elkarteko kideentzat bezala, hil ala biziko garrantzia zutela matematikak eta fisikak, aurrerapen tresna gisa. Eta orduantxe inauguratzen zen modernitatearekin batera, erlijioa eta fedearen norbere baitakoak izaten hasiko zirela. Gizartea kristaua izaten jarraitu arren, Frantzian edo Ingalaterran, adibidez,

Aitortu, dena den, zein zuhur ibili ziren gure ilustratuak zientziaren alde zuten grina eta ortodoxia erlijioso buruz-buru ibil ez zitezen, nahiz eta ezin eutsizko gainezkaldi batzuk gertatu aldian behin: Joaquín María Eguíak, Félix Samaniegok, Valentín Forondak edo Bergarako Erret Mintegiko Proust irakasle eta zientzialari famatuak, besteak beste, Inkisizioarekin gorabeherak izan zituzten. Izan ere, Blanco Whitek (1999: 67) esan zuen bezala, Espainiako zorigaiztorik galgarrienaren ardura-duna izan zen Inkisizioa. Hura izan baitzen ezein aurrerapen intelektualen aurkako eragozpena. Eta honako hau erantsi zuen: garai haietan, liburutegi on bat osatu nahi zuenak, soilik Inkisizioaren debekupeko *Indicetik* hartutakoez hornitu beharko zukeela (Blanco White 1974: 395).

1.2. Larramendi eta Adiskideen Elkartea

Gorago aipatzen genuen joko-zelai horren baitan nondik ari ote zitzaigun mintzatzen Larramendi eta nondik Adiskideen Elkarteko kideak. Aipatu ditudan ikerleei esker, ez da gutxi Larramendiren Gramatikak eta Hiztegiak izan zuten eraginaz daki-guna. Inoiz hitz egin da, baita ere, ondorengo ilustratuengan Larramendik izan zuen balizko eraginaz.¹¹ Baina gaitoen ikustera zertan gauzatzen zen (pentsamenduaren al-

---

erlijioak ez duela jada herri iritzian aginduko, bai ordea Espainian (eta zer esanik ez Euskal Herrian). Horixe da gurean falta izan zena: herri iritzia leku, parrokiako sermoia egon zen.

Halakoa da, ordea, Elizaren atzaparren eragina gizartean, non harekin borrokan zabaldu behar, nahi eta nahi ez, zientziaren eta arrazoimenaren espiritua. Eta jakintza zaharren (Antzinate klasiko-kristauaren) aurrean, zientzia modernoaren bidetik deskubritutako berriak hasiko dira pilatzen. Azken batean, “Quere-lles des Anciens et des Modernes” hura xvii. mendean hasi zen, baina xix. menderaino luzatu zen (gurean xx. mendearen bigarren aldiraino). Bere eraginez, erudizio zahar asko baliogabetuta geratu zen mundu modernorako, eta Ernazimendutik hona, erreferentzia eta egile berri askok erudizio klasiko-kristau zaharragoaren lekua hartu zuten. Urkijok ez zuen jakin ikusten jakintza berriak Eliza katolikoaren dogmen kuestionamendua zekarrela, bata bestea blaitzeraino. Horregatik ez da nahikoa dokumentazio miresgarria mahaigaineratzea —1996ko edizioako “Apéndice”etan dakar Quadra-Salcedoren kontra-artikuluak— gero pentsamenduaren eta modernitatearen bilakaeraren testuinguruaz baliatzen ez bagara hura ulertzeko.

Aipagarriak dira auzi honi buruz Jean Serrailh-ek (1957: 247), errespetu handiz, Julio Urkijori —bere liburutegia hain eskuzabalki zabaldu zionari—, “al gran católico Julio de Urquijo” (1957: 246) hari jartzen dizkion “baina” elokuentek: “Menéndez Pelayo queda fuera de combate por los argumentos de su contrincante. Pero por su libertad de espíritu, por su conocimiento de la Francia contemporánea y su afán de difundir el progreso a su alrededor, Peñaflores es igualmente un hombre muy del siglo xviii, y se nos presenta, si no como un “filósofo”, sí, por lo menos, como un verdadero “reformador”. Edo Bergarako Mintegiko dokumentazioa (213) dela-eta, Mintegiaren ortodoxia frogatu nahian, ez du Urkijok hango irakaskuntzako atalen informazioa erabiltzen, non irakaskuntzaren espiritu praktikoa eta utilitariora nabarmentzen zaion berak nahiko lukeen izaera erlijiosoari. Ukaezina da zientzia modernoaren espirituak bizitzako alderdi guztiak blaitzen zituela: “Liberados por la ciencia moderna del yugo de las autoridades consagradas.” (572) Julio Caro Barojak ere, nahiz eta garbi ikusi Urkijok ezeztatu egin zuela Menéndez Pelayoren heterodoxia salaketa, zera erantsiko du: “Queda claro, sin embargo, que varios miembros de la alta sociedad vascongada de la época eran poco creyentes, como el fabulista Samaniego, que fue objeto de un proceso inquisitorial.” (1971: 202) Julio Urkijok, bere katolizismo ortodoxoaren altzotik, ez zuen espiritu hori ulertu nahi izan.

¹¹ Koldo Mitxelena hala zioen bere *Historia de la literatura vasca* (2001: 96) liburuan: “En Vasconia fue en cierto modo precursor de la ‘ilustración’ de los Amigos del País y de su Real Seminario de Vergara.” Ildo beretik ari zaigu Lasagabaster (2004: 3), baita (1984: 251-27) eta (2002: 23-72) lanetan ere.

“Andoaindarraren eraginak, dena den, hiru eratakoak-edo izan ziren: berak sortarazitako konfiantza giroaren bidezkoa, batetik, ondorio gisa literatura liburuaren ugalketa ekarriko zuena; bigarrenik, lexiko

detik), bataren eta bestearen arteko gogaidetasun falta edo desadostasun sakona. Eta horretarako zein dokumentu aproposagorik gorago aipatu ditugun Xavier María de Munibe eta Joaquín de Eguíak, Adiskideen Elkarteko kideek, idatzitako *Los aldeanos críticos* saioa baino. José Francisco Isla jesuitak argitaratutako satirak sermolaritzaren egoera penagarria zuen muin eta xede. Hala ere, *La historia de Fray Gerundio de Campazas* nobelak ederki erakusten du zenbaterainokoa zen garai hartan Espainia aldean zientziari eta filosofia modernoari jartzen zitzairen arreta. Honela mintzo zaigu egilea nobelako pertsonaia baten (Benefiziaduren) ahotik:

Porque si le dieran lugar para saber lo que pasa por acá sus estrechas correspondencias con ciertos amigos de Francia, y su aplicación infatigable a entender mal o a interpretar peor las bulas y breves pontificios sobre las misiones del Oriente, tendría sin duda noticia de que ha más de treinta años se publicó en España el Curso filosófico del sabio padre Luis de Losada, cuya admirable física comienza por un largo y docto discurso preliminar en que se exponen, se examinan y se baten en brecha casi todos los sistemas filosóficos que se llaman modernos por mal nombre, representándolos todos con sus pelos y señales. Aunque esta impugnación, como imparcial y como verdaderamente sabia, no es tan en cerro ni tan a destajo, que en el discurso de la obra no se abracen algunas opiniones de la filosofía experimentales,¹² desamparando la de los aristotélicos, a cuyo jefe, por lo demás, se sigue con juicio y sin empeño (1960: 107-108).

Luis de Losada (1681-1748), Salamancako Unibertsitatean Testu Sakratuetan katedradun, Aita Islaren maisu izan zen, eta baita Larramendirena ere. Batak zein bes-teak estimu intelektual handian zuten hura. (Aurrerago ikusiko dugun bezala, ez da faltako Larramendiren idatzietan Losadaren izena, guztizko miresmenez ekarria.)

La historia de Fray Gerundio de Campazaseko pasarte horixe izan zen *Los aldeanos críticos* bezalako erantzun gartsua piztu zuen txinparta. Honela mintzo dira Adiskide azkoitiarrak Roque Antonio de Cogollor-en ahotik (ezizenez sinatua, beraz):

¿Qué quiere Vmd. que diga un pobre Clerizonte despues de haber leído el Discurso Preliminar de la Física del Padre Luis de Losada, *en que*, está muy creído (...)

Qué quiere Vmd., pues, que diga, y qué juicio quiere Vmd. que forme de unos Filósofos, y de una Filosofía, que un hombre tan sabio como el Padre Losada, (que sin duda fué uno de los mayores ingenios que ha producido nuestra España) llama *Filosofía de Capa y Espada, Filosofía de Estrados, &c?* Esto no solo lo creará él, sino tambien todos aquellos que tengan á este Padre por tan gran Físico, como fué profundo Teólogo, crítico delicadísimo, excelente Poéta, y en fin, hombre erudito á todas luces, y uno de aquellos entendimientos, que de tarde en tarde se dexan ver en el Mundo. Bien es verdad, que cualquiera Físico les podrá desengañar, haciendoles ver lo contrario por su misma Obra; pues empeñandose en el celebrado Discurso en impugnar á Descartes, se divierte en defender formas, accidentes, &c. y no toca ni aun de mil

---

arloko eragina, hiztegiaren bidez zuzenean burututakoa; eta hirugarrenik, lausoagoa agian, preilustrazioko intelektual gisa, inguru ilustratuan izango zuena (Zalduntxo eta EHAE/RSBAP elkartekide zenbaiten ere ongi irakurria eta bereganatua zuten jesuitaren obra; ik. Larrañaga 1991: 175, 363 oharra)” (Salaberri Muñoa 2002: 119).

¹² Aita Islaren nobelako hitz horiek J. Feijoo-k bere “Lo que sobra y falta en la física”ren amaieran Losadaren liburu argitaratu berriaz adierazitakoaren zordun dira (cf. Feijoo 1958: 451-466).

leguas á los *Tourbillones*, que es el fuerte de Descartes, inaccesible sin duda, al gran Jesuíta, por la falta de Geometría y Astronomía: Ciencias que no se aprenden en *Estrados*, ni andando por ahí con *Capa y Espada*, sino quemandose las cejas en el rincón del Gavineté, y oyendo a Maestros, que saben aclarar sus obscuridades.

Lo mismo inferirá de toda su admirable (así la llama el Beneficiado) Física, donde, prescindiendo del tal qual especie, que apenas merece el nombre simple de Física, sin que le preceda el *Metha*; todo lo que trata S. Rma. es Gerigonza: es Metha-Física
(...)

No entenderá este lenguaje. Pues esto es Física, y de esto habla Descartes, y da reglas para saber todas estas questões, que son las únicas interesantes para la Sociedad, y no las de Bilocaciones, que solo son para admiradas en el Flos Sanctorum
(...)

Ahora pregunto: ¿Se ofendería el P. Losada de que yo le dixese, que no sabía mas de Física, que Newton de Teología? Ya se ve que no, porque así como en las Escuelas de Matemáticas de Cambriga no se explican los DD. de la Iglesia, ni los Santos Padres, &c. tampoco se enseñan en Salamanca y en Valladolid la Geometría, la Ciencia del Cálculo, &c. que son precisas (como ya he dicho) para entender á Descartes, y consiguientemente tambien para impugnarle (*Los aldeanos críticos*, ibid., 76-81. or.).

Larramendiren zerumuga intelektualak ezin zuen Descartesen maisutza onartu, eta are gutxiago hori Aristotelesen eta eskolastikaren espekulazio hutsaren truke baldin bazen, ze filosofo frantsesak irekitako bideak, alegia, metodoak —ordu arteko guztia zaharra bihurtuz eta handik aurrerakoa berria—, izan zituen ondorioak mingarriak izan ziren Larramendik hain gustura eta eroso bizi zuen filosofia eskolastikoa-arentzat. Ordura arte nagusi izan zen metafisikaren tenpluan Descartesez zabaldutako arrakala hartatik ari zen ezinbestean odolusten filosofia espekulatibo zaharra, Piriñoetatik hona hainbeste eta hainbeste partaide sutsu izan zituena. Eta horietako bat genuen Larramendi, horixe izan zuen hark eskola. Haren «Réplica del P. Larramendi a los Diaristas de Madrid» zela-eta, honela idatzi zuen J. I. Tellechea Idígorasek:

Larramendi arremete contra las páginas dedicadas a la Filosofía, comentando diversas frases literales de la publicación. Las nuevas teorías científicas inducían al menosprecio del Aristotelismo imperante. Larramendi arremete contra los atomistas y experimentales para defender los fueros de la pura filosofía especulativa, concediendo un rayo limitado a lo experimental (1990: 17).¹³

¹³ Madrilgo “diarista” haien aurka idatzitako erantzunean, Larramendik Luis de Losadaren laudoriorik kunplituena eskaintzen du (119), eta A. Berthier-i idatzitako gutuna bere maisuari eskainitako gorazarre eta omenaldi beroena da. Alde horretatik, harrigarria gertatzen da *Los aldeanos críticos* saioan Peñafloidak Losadaren filosofia liburuari emandako jipoiaren ondoren, Larramendiren isiltasun potoloa, guztiz gogoko baitzuen haren liburua, eta egilea, zer esanik ez.

Bide batez, esan dezadan, José Malaxechevarriak *La compañía de Jesús por la instrucción del Pueblo Vasco en los siglos XVII y XVIII* (Donostia, 1926) liburuan dioena Losadari buruz: “La opinión de este gran maestro refleja el sentir de casi todas las aulas de Euskal-erría (sic), en las que o tenían de texto, o al menos asiduamente consultaban el célebre y para su tiempo excelente *Cursus Philosophicus del eminente catedrático salmantino*.” (425) Kuriosoena, ordea, honako hau da, nola kritikatzan duen Larramendik Feijoo aipatu dugun lehen idatzian, nonbait bere aurkariaren ahotan ere aipatua, eta laudatzeko gainera: “Dice que alienta a esto el Maestro Feijòo, moderno Colón de la naturaleza. Lo echa a perder queriéndolo alabar. No necesita de lisonjas Feijòo. Diga ¿qué descubrimientos ha hecho de la naturaleza?” (118) Feijoo-ren ekarria ez dago aurkikuntza zientifiko konkretuan, baizik eta bere jaidura intelektual eta kritikoa, eta berrikuntza oren aurrean jakin-gose asezeinean, edo ikergai den esparrura hurbiltzeko metodoan.

Garbi dago non dagoen Larramendiren indargunea filosofiari dagokionez, eta ez da hori justu Descartesengandik aurrera filosofia eta zientzia esperimetalak hartu zuten bidea. Ez zion Larramendik iruzurrik egin maisuari, izan ere Larramendi bera izan baitzen, Tellechea Idígorasen esanetan, Losadaren ikasle kuttuna («alumno predilecto del gran escolástico P. Losada»)¹⁴ Bi mundu, beraz, Adiskideen Elkartearena eta Larramendirena. Intelektualki mundu kontrajarritan bizi izan ziren. Eztabaida hartan Descartes eta Aristoteles erabat ziren kontrajarriak. Larramendiren errutina eskolastikoaren aurrean Adiskideen Elkartekideek baliagarri eta erabilgarri izango ziren zientzietan jarri zuten beren ahalegina.¹⁵ Azken batean, zientzia praktikoa eta zientzia aplikatuen bidea saiatu zuten. Diferentziak alde batera utziz, pentsa liteke Larramendiren *Corografía* (Tellechea Idígoras 1977) bezalako liburu baten inguruan aurki zezaketela, irakurketaz gozatzeko abagunerik. Baina ez. Izan ere, Larramendiren liburu gogoangarri horretako proposamen batek baino gehiagok egingo luke talka “handikien” interesekin, adibidez, handikien ondasun ziren elizetako hamarrenen ordainketari buruzko iritzian, edo haien aristokraziaren ohorearen sorburuari buruzkoan.

1.3. Euskalerriko Adiskideen Elkartea eta antzerkia

Honaino iritsi ondoren, hau da hurrengo galdera: Ze indar eta eragin izan zezakeen Ilustrazioak gurean? Jakin badakigu jende mordoxka batek irakurri zuela *L'Encyclopedie*, tartean hainbat apaizek ere. Nahiz eta zenbait irakurketa debekuekin egin, badirudi gure ilustratu ospetsuak oso esaneko zirela erlijio kontutan, edo hala ziren bederen beren jauregi-ataritik kanpo. Badirudi halako *laissez-faire* tolerante bat egon zela Elizaren aldetik handiki horienganako, Iraultzaren eta Konbentzio Gerraren ondoren gauzak larritu ziren arte. Orduan, gorago aipatu dugun bezala, Inkisizioak bere trepetak indartu zituen berriz, José María Eguía,¹⁶ Narrosko markesari, penitentzia larria jarritz bere bekatu ilustratutik senda zedin. Félix María Samaniego ere, bere osabak, Peñafloidako kondeak eskatuta Bergarako Erret Mintegiko ikasleentzat *Alegia moralak* (1781) argitaratu zuen alegiagile ospetsua ere ez zen libratu Inkisizioaren jazarpenetik.

Beste hainbeste haien antzerkiari dagokionez: halako tolerantzia erne bat izan zen haien dibertimendu aristokratikoekiko. Eta, egia da antzerkiarekiko Adiskideen Elkartek erakutsi zuen hasierako entusiasmo hura epeltzen joan zela urteekin, ia-ia emanaldiak desagertzera. 1765eko Estatutueta haxe esaten da antzerkiari buruz: «Las noches se destinarán a cultivar la música o la poesía dramática, logrando por este medio el que ni aun en las diversiones se distraigan los amigos del Instituto.»

¹⁴ Ibidem, 112. or. Horrela dio A. Ludwig Koch jesuitak bere “*Léxico de los Jesuitas*” (1934) lanean. Nahiz eta filosofia berriaz ere erudizio handiz jardun, iraganeko filosofian geratu zen mentalitatekotzat du Luis Losada. Egile honen nortasun intelektuala gehiago sakontzeko, ikus Cortina Iceta (1981).

¹⁵ Unibertitateen erreforma bultzatzeko Jovellanosen erregeari helarazitako memorian zera dio, zientzia erabilgarriekiko utzikeria eta eskolastikaren abusua zirela ezjakintasun nazionalaren arrazoi nagusiak.

¹⁶ Entziklopedisten lanak irakurtzeagatik Narrosko markesak Inkisizioarekin izan zituen ika-mikak 1768an hasi ziren. Arantzazuko komentua bisitatuz bete behar izan zuen bere zigorra, zortzi eguneko barne-gogoetak eta aitortza orokor bat egin ez. (Areta 1976: 65) Leandro Silván-ek, berriz, dio partikularren aldetik Inkisizioari egindako salaketarik ez zitzaizola falta izan Eguía jaunari aurrerantzean ere (1788, 1790, 1791), baina erakundearekin izan zuen hurrengo topaketa 1798an gertatu zela (1967: 369-404).

Exordio horaziar¹⁷ baten gainean eraikitako gomendioa da hori, non esaten den aisialdiak ere alferkeria saihestea izan behar duela helburu. Horazio —«el gran príncipe del buen gusto», Peñafloredaren esanetan— estimu handian izan zuten, Boileau eta Luzan-en poetikekin batera (Areta 1976 : 29). Haren “*prodesse et delectare*” (irakatsi atsegina izanez), Boileau-ren poetikako hiru arauekin batera, prezeptiba neoklasikoaren muina da. Heziketa eta didaktismoa beti daude presente XVIII. mendeko kultur helburuetan, eta antzerkiak ere bere zeregina izango du egitarau zabal horretan: “Que por tanto debía ser uno de los objetos de la Sociedad corregir el teatro de modo que fuese escuela de virtud y no de vicio” (Ibid, 139).

Baina halako helburu didaktiko eta filantropikoetan ezin zuen parte hartu herri xeheak, behar handiena zuenak, inondik ere, ze besteak jende ikasiak ziren. Ilustrazioaren emanaldi horietan aristokraziak hartzen zuen parte, edo herriko jauntxoek, handikiak eta apaizek (Bergaran). Gauza bera gertatuko da Joaquín Alzibarren antzerkitxoarekin (2008): protagonista nagusiak ezjakinak eta erdi arloteak izan arren, horiek emango diote, Peñafloredaren *El borracho burlado*-n (1764) gertatzen den bezala, antzerkiari darion komizitatea. Etxe on eta handikien gustu eta atseginerako taularatu ziren. (Hala ere, bi lanak ez dira alderagarri, ez egitura ez kalitatearen aldetik). Badakigu eliteen ardura zela herri xehearen ohitura baldarrak eta gustua zuzendu eta heztea, eta hori goitik beherako norabidean gauzatu behar zela erreformen bidez. Alde horretatik, edateko grina zuzentzearekin batera, *El borracho burlado*-ko Chanton Garrote pertsonaia nagusiak ikasi beharreko irakasgaia hauze izango da: “que enseñe a respetar las clases que componen un estado, que inspire a cada uno el amor a los deberes...” (Samaniego 1898: 87).

Iritzi berekoa da José Cadalso idazle espainiarra bere *Cartas marruecas* liburuan:

Mira, Gazel: los que pretenden disuadir al pueblo de muchas cosas que cree buenamente, de cuya creencia resultan efectos útiles al estado, no se hacen cargo de lo que sucedería si el vulgo se metiese a filósofo y quisiera indagar la razón de cada establecimiento (1983: 293-294).

Ez zuen lehenago Larramendik besterik esan bere *Corografía*n, modu gordinago batean egin bazuen ere:

En aquellos sermones cuyos asuntos miran a los que mandan, dirigen y gobiernan, y no son para el común de los oyentes, ni éstos es razón que sepan cuán mal gobernados están y qué pecados cometen en su gobierno los que mandan (289).

Ez dago esan beharrik gomendio horien guztien helburua gizartearen *status quo*-ari eustea zela. Helburu didaktiko-moralak eta elitismoa eskutik helduta ibili ziren neoklasizismoaren garaian; azken batean, huraxe zen Erregimen Zaharrak utzitako azken mugimendu estetikoa. Eta bere ondare dugu, hurrengo mendeko hamarraldi luzeetan euskal literaturan nagusi izango den generoa: alegigintza.¹⁸

¹⁷ Horacio, *Sátiras*, II, iii, 15. Ikus baita Curtius (1974: 135).

¹⁸ Alegigintzak garapen berezia izan zuen gurean (iraupenarengatik), eta genero profano bat izan arren, modernitatearen kutsaduraren aurkako harresi lana egin zuen. Alegiak, funtsean, bi hanka izango ditu: neoklasizismoaren espirituari zor dion didaktismo utilitariora izango da bata, non irakurketak ez duen zentzurik bizitzarako irakasbiderik ez duen artean (hori, betiere, “atsegin izanez erakutsi” agindu neoklasikoari jarraituta egingo da); eta bigarrenak espiritu erlijiosoaren edo arimazaintzarekin luke lo-

[Jada xx. mendean barrena sartuxea ere, alegia izango du generorik gustukoena Jules Moulier «Oxobi»k (*Alegiak*, 1926)]. Adiskideen Elkarteko helburu hezitzaile horren muina, beraz, goikoekin begiratuaz itatean zetzan. Ez herri xehearekiko mespretxuagatik, ez, goitik beherako gizartearen ilustrazioan, aurrenekoak eliteak zirelako baizik; geroago, edo beste maila batean, etorriko zen herri xehearen ohitura eta bertuteaz arduratzeko ordua, hori bai, betiere harreman paternalistetan oinarrituz eta gizatalde bakoitzaren lekua zein zen ondo irakatsiz. Jakina, Historiak erakutsi zuen bezala, oreka zail eta kontraesankor hori mantentzea ez zen erraza gertatu, eta gora zetorren burgesiak leherrarazi zuenean ordura arteko eredu soziala, aurrekoen heziketa eta ilustrazioa gizatalde zabalago batek bereganatu nahiko zuen. Ordu arte, Bergarako Erret Mintegiko ikasleria aristokraziaren eta jauntxoaren semeek osatzen zuten, Adiskideen Elkartean eta despotismo ilustratuaren ikuspegitik, horien esku egon behar zuelako gizartearen gobernuaz; elitearen eskuetan, beraz. Borja Aguinagaldek ezin hobeki laburbiltzen du Adiskideen Elkarteko lagunartean espiritua:

La Bascongada nace para promover y defender los intereses económicos y comerciales de la clase de *mayorazgos* propietarios del País, por el medio de incentivar la investigación científica y la educación de los hijos de estas familias. Para ello se fundará el Real Seminario.¹⁹

tura: generoak ez zion kalterik egiten arimaren osasunari. Beraz, kristau arimaren osasunerako kalterik ez eta gomendagarria bestalde bere irakasbide garbi eta errazagatik. Eta literaturaren (eta bizitzaren) ikuspegi horixe izan zuten J. A. Mogel eta Bizenta Mogelengandik, arimazaintza literatura generoen gainetik jarriko duten Azkue aita-seme eta enparauenganaino. Hara nola ikuspegi neoklasikoak markatu ohi duen herri xehearekiko distantzia: “Egoten gachacoz aoac zabalac enzuten, ume chicarrac Peru ta Marijaren ipuin gatz bagaac enzun daruezan garrac” (J. A. Mogel, *Peru Abarca*, 95); “Umeago nintzanean berriz enzun oi nituen, zoro zororic, ta pozez erotuta, atso ipuiac. Sinisten nituen eguia andi batzuec becela, Peru ta Mariaren ipui farragarri ta sustrai gaviac (...) Au da aur gucien gaitza, edo zorasuna.” (B. Mogel, *Ipuin onac*, 1804). Hauxe besterik ez da Txomin Agirreraren ikuspegia. Eta hara zer idatzi zuen 1901ean haren lagun handia izan zen Karmelo Etxegarai historiagile eta idazleak *Apéndice a la obra Noticia de las cosas memorables de Guipúzcoa, de D. Pablo de Gorosábel* saioan bertso-paperean aurka: “Los sucesos más triviales, los accidentes más prosáicos se ponían en verso... Murmuraciones de aldea, rivalidades de campesino... La mayor parte se olvidaba el nombre de los autores de semejantes engendros, y más vale para su buena memoria que se olvidara, pues de este modo no se perpetúa la fama de su incapacidad artística... Si pudieran reunirse todas las hojas volantes que, por espacio de tres cuartos de siglo, se hayan difundido, con nombre de versos vascongados, por los hogares de la región euskara, se formaría una colección enorme de simplezas y groserías...”, VI. alea, Tolosa, Imprenta de E. López, 1901, 34-34. or.

Ez zuen besterik esaten Meléndez Valdés ilustratu eta neoklasikoak XVIII. mende amaiera aldera: “No son muchos los que leen libros. En cambio, el pueblo da muestras de una afición vivísima a los romances, no a los romances viejos que celebran los elogios de España, sino a composiciones contemporáneas, sin valor literario ni moral, obras necias y torpes, reprobables por el “indecoro chabacano de sus indecentes argumentos”, escritos por poetastros famélicos que llenan con ellos “los puestos de ferias de todo el reino... ¡Pero qué afrenta para la razón y para el buen gusto!” (*Discursos forenses*). Haien debekua eskatzen zion Estatuari. Beste hainbeste egin zuten garai bertsuari Samaniegok eta Jovellanosek antzerki popularraren aurka.

¹⁹ “¿Por qué los archivos de la Bascongada son complicados?”, in Risco & Urkia (2000: 27). Hara zer dioen Agustín Ibáñez de Renteriak Bergarako Mintegiko ikasleak zirela-eta Lagunartean bilkuretan aurkeztutako txosten batean: “Cuando digo educación general no pretendo por eso que se hayan de enviar al colegio los artesanos ni los labradores. Aquellos institutos se reservan en todas las naciones a las gentes distinguidas por nacimiento o riqueza”, in Bagüés (1991).

Eta, hori bai, horiei eskainitako heziketak ez zuen Espainia aldeko jesuiten heziketa eskolastiko zaharrarekin zerikusirik. Gorago aipatu dugunaren ildotik, zientzia esperimentalek hartuko diote erreleboa filosofia zaharrari. Errelebo hori, paradoxikoki, jesuiten kanporaketa zela-eta (1767), hutsik geratu zen Bergarako jesuiten egoitzan bertan gertatu zen.²⁰ Esan dugun bezala, Frantziako Iraultzarekin batera hondoratu egin zen mundu zahar hori, eta burgesiaren hegalean hezitako hiritargo berri batek ere parte hartu nahiko zuen aurrerantzean gizartearen eraikitze eta gobernu lanetan. Horrela gertatu zen Europako Estatu aurreratuenetan —Ingalaterran, Frantzia, Holandan...—. Baina gurean ez zegoen artean (ezta XIX. mendean ere) haiek utzitako lekukoa hartuko zuen burgesia euskaldunik,²¹ asmo berriekin gizartearen ardua bere gain hartuko zuenik. Horren faltan, gure apaizek betiko heziketa lanetan jarraitu zuten, hau da, arimazaintzan, eta ahalegin horretan, herri xehea,²² ezinbestean, aurrera baino, atzera begira geratu zen.

Beti agertu ohi zuten PeñafloRIDAREN lagunek halako errespetu interesatu bat Elizarekiko; hala beharko, elkarren babesaren beharrean baitzeuden pribilegioei eutsiko bazieten. Ez ziren hemen Frantziako aristokraziak zuen portaeratik asko aldentzen: han eta hemen “mezatan kristau eta operan pagano” voltairearra litzateke bizitarako

²⁰ Orain arte ezagutzen den dokumentazioaren arabera, badirudi Real Sociedad Bascongadako lagunartean eta jesuiten arteko harremanak ez zirela oso sendoak izan: 1767ko matxinada lekuko, batetik (ikus Gurruchaga 1933: 373-392); eta bestetik, jesuiten kanporatzearen ondoren, Loiola bera aukeratu izana Elkarteko zereginetarako eta horretarako baimena Carlos III.ari eskatu izana, hain justu kanporatzearen agindua eman zuen erregeari.

²¹ Esan beharra dago, XVIII. mendean burgesia merkataria oso ahula zela oraindik eta biztanle gehienak nekazariak zirela. J. Caro Barojari (*Muga* 6, 1980) hartutako datu hau esandakoaren erakusgarri: Bilbok 11.000 biztanle zituen XVIII. mende amaiera aldera, eta hura zen Euskal Herriko industria eta merkataritza hiri nagusia. Ezin zitekeen konparatu, beraz, ez tamainaz ez aberastasun mailan, garai hartako Europako hiri handiekin —Londres, Amsterdam, Hanburgo—, 100.000tik gora biztanle baitzituzten denek. Azken hauek bere unibertsitate, laborategi eta bestelako probetxu handiko zerbitzuekin hornituak. Lekutan dago gurea! Beraz, gure burgesia eta ilustrazioaz hitz egiten denean, ondo legoke, Caro Barojak artikulu berean aholkatzen duen bezala, kalitatearen eta kopuruaren auzia ere aintzat hartzea, ze, historikoki, hemen apalagoa gertatzen baitzen guztia.

²² Hara zer dioen Mogelek beren predikuen hartzaileari buruz: “Eguia esan bear bada, Euscalerrietaco Apaiz, Fraila, ta Anima-zai guciac esan dezaquegu bidaldua (sic) edo autuac guerala berri on animaren gañeoac emateco, ez Erreguei beren Jauregietan, ez Andiqui goratu, edo Jaun urre-cillarra ugari darabiltenai, ez jaquituria lurrecoz beren ustez beteric dauden guizon arrotzaarrai, ta bai nequezale, bearguin, archulari, olaguizon, icazquin, emacume gorula, eula, jostun, ta onelaco gende mé ta becoquico icerdi larriarequin oguia billatu bear dutenai. Ez degu Pablo Apostoluac becala aguertu bear Athenasco Bilcui, ta Eracasteguan, eranzuteco Jaquitun gaizto-asmariari beren galdetze gucietara. Aguertu bear degu enzula viotz oneco ta samurer (sic) racen aurrera; ceintuzec (sic) enzungo gaituzten gucienez ao, ta viotz zabalequin, ta beti isillic. *Evangelizare pauperious miscit me Dominus.*” *Confesio ta Comunioco Sacramentuen gañean Eracasteac*, Iruñea, 1800: iv. Ez dago dudarik erlijioaren indar hertsgarriaz: “Puede decirse, sin miedo a cometer error, que es la fuerza coercitiva más considerable de cuantas informan a la sociedad vasca actual y la que la ha movido desde fechas bastante remotas en momentos decisivos” (Caro Baroja, 268). Eta *Muga* aldizkariko erreportajearen hala dio: “Porque, claro, el esquema ese clásico del campesinado que se siente, como decía Menéndez Pelayo, en una especie de democracia frailuna, es, con perdón de todos estos jóvenes (historialari marxistez ari da), muy importante. Es decir, que el campesinado, con una idea teocrática de la vida y una interpretación religiosa de la sociedad, pues ha tenido mucha fuerza en Europa, y no hay por qué querer convertir todo en un problema de lucha de clases en términos laicos.” (Ibid., 50). Nekazaritza eta apaizgoa ogi eta jaki izan ziren gurean.

lema. Starobinskik (2000: 274) azaldu bezala, antzerkia dibertimendu profano eta moderno bat baino ez zen Elizarentzat, azken finean, balio estetiko hutsetik harago joango ez zena, egia inoiz —egia beti erlijio eta Elizarena baita— kuestionatu gabe. Hemen ere ildo horretatik ibili ziren gauzak, bai Peñafloidaren *El borracho burlado* famatuarekin edo frantsesetik itzuli eta taularaturako beste antzerkiekin. Hona Peñafloidaren hitzak:

Quando un verdadero sabio siempre más sumiso cuanto más ilustrado descansa sólo en la verdad, y firmemente persuadido a la limitación de sus alcances, venera las decisiones de la Iglesia con tanto rendimiento que tiene por culpa aún el hablar de ellas si no ha de ser para respetarlas (Urquijo 1996: 198).

Frantziako Iraultzak ekarri zuen astinaldiarekin batera, mundutxo hori guztiz desagertu zen. Zientzia, teknika eta ekonomia kontuetan oso aurreratuta ibili zen gure Adiskideen lagunartea, baina oso otzan gizartearen bestelako arazoan aurrean. Ez zen behin ere auzitan jarri garaiko monarkia. Erlijioaren eta moral zibilaren aldetik ere ez zen egon espiritu kritikorik. Gure ilustrazioa erabat mehea zen inguruko nazioetako espiritu kritikotik begiratzuz gero. Julio Urkijori (ibid, 101) kasu egitera, bilkurretan parte hartu aurretik mezatara joaten omen zen gure Adiskideen lagunartea, eta Mallorcako Adiskideen Elkartekideek, berriz, “Salve Regina” kantatzen omen zuten batzarraren ondoren. Gure ilustrazioaren mengeltasunaren adibide elokumenteak dira horiek, eta hark gurean utzitako arrasto kaxkarrarena. Baina horretan guztian, ezin ahaztu gure burgesiaren ahultasuna eta, sermolaritza sistematikoaren bitartez, herri xehearengan Elizak izan zuen eragin ezin txarragoa.

2. *Los aldeanos criticosetik Peru Abarcara*

2.1. Euskara, baserria eta erlijioa

Baina euskal testuetara ez zen tamaina horretako eztabaida jasorik heldu, ba-raurik igaro genuen bilakaera hori guztia, eta erlijioarekin batera, euskara eta baserria bihurtu ziren gure Hirutasun Santua. Esan beharrik ez dago nekazari eta beste jende xehearen gainean eraikitako jardunak berritasun apalenaren eraginetik babes-tea izan zuela helburu. Gauzak horrela, Belen Altunaren *Euskaldun fededun* liburuak XVIII. mendearen bigarren erdialdiko eta XIX.eko lehenengoko herri-misiolaritzako zenbait sermolarien lanak aztertzea izan du helburu, eta bertan nagusi izan diren jardun eta mundu ikuspegiak azalratzea. *Topos* horien artean —gorago ikusi dugun Feijooarengan bezala— baserritarraren gorazarreak hartuko luke lekurik behinenetako:

Eta araztasun horren guztiaren zaindari nagusiak baserritarrak izan dira, beraiena baita lanbiderik zaharrena eta duinena, Jainkoak Adani emana, eta behar den bezalako bizimodu kristaua eramateko egokiena. Jatorrizko egoera hartatik hurbilen daudenak izanik, baserritarrei zuzenduko diete esentzia horiek garbi atxikitzeko betebeharra, in-guratzen dituen ustelkeria eta endekatzearen aurrean (Altuna 2002: 23.).

Hasi Joakin Lizarraga (1748-1835), Elkanoko bikarioaren 1780ko «Praxis vivendi agricolarum edo nekazarien bizitza praktikoaz» idatziarekin, eta jarraitu J. A. Moge-len *Peru Abarcarekin* —edo 1805eko Manuel Umerez (1757-1818), Oñatiko apaiz

benefiziaduren «Osaba baten instruccinuac bere iloba ezcondu eta necazari baten-tzat...» izeneko idatziarekin—, guztietan da nekazaritza lanbiderik onena. Aurre-rago, «Jainkoaren ogibide maiteenaren dekalogo» (Altuna 2002: 171-179) deritzan atalean, baserritarraren bizimodu kristau paregabe hori zertan datzan aurkezten digu Belen Altunak. Sermoi horien artean bada baserritarraren bizimoduaren gazi-gezak erakusten dituenik ere, baina ez horregatik utziko dio baserritarraren bizimoduak sal-baziorako a proposena izateari. Are gehiago, hark jasan beharreko miseria eta gabeziak baserritarraren salbaziorako lagungarri gertatuko dira.

Gure sermolariek ideia berrien zirkulazioaren aurkako gotorleku bihurtu zuten baserria. Gure arimazainek irudikatzen duten baserritarra harresituta bizi da bere ez-jakintasun eta konformidadean, munduko edozein berrikuntza edo aldaketatik salbu. Halakoei ez zaie liburuetatik datozen notiziarik komeni, aztoratzeko baino ez baitira. Eta Oñatiko apaiz benefiziaduren testuak dioen moduan (Elortza 1977), «Osaba baten instruccinuac...» (1805) zera dio, nekazariari irakurtzen ikastea komeni arren, doktrina eta elizako liburuekin nahikoa lukeela. Idazteak, ordea, ez omen du halako garrantzirik. Agirre Asteasuakoak, berriz, hala dio:

Onetaraco mutillai eman bear zate, albada, escola ona (...) Nescachentzat ere chit gauza ona da escola, era bada, icasi deceen dotrina, goiz-arratsetaco jayera, Sacramen-tuac ongui artzeko prestaera, Elizan modestiarequin egotea, eta Meza entzuteco mo-dua. Asco da au nescachentzat, bada escriptzen jaquitea, batzuentzat ona izan arren, gueyententzat caltetsu izan liteque (J. B. Aguirre, *Eracusaldiac*, 2. alea, Donostia, Hordago, 1978: 82).²³

Eta konformidadean bizi, ze halaxe nahi du Jainkoak: «Jangoicoac ifini cituan munduan aberatsac eta pobreac: oneec euren umiltasuna, ta limosna escatu bearrac, eta aberatsac limosna emonic, salba citezen.»²⁴ Ez dago dudarik konformidadean eta

²³ L. Villasantek (1979: 251) dioen moduan, mutilen heziketan neskenen baino arreta gehiago jartzearen aurrejuzkua oso garai haietako zen. Jatorrian 1746an argitaratu arren, 1760an gazteleratu-tako L. A. Verney-ren (Barbadiñoa) *Verdadeiro metodo de Estudar* liburuan gogor erasotzen dira garaiko umei ortografia, latina, erretorika eta filosofia irakasteko orduko metodoak. Eta, bide batez, Aristote-lesen autoritatea eta eskolastika gogor salatzen ditu. Garai hartan oso liburu aurrerakoia zen eta gogor kritikatu zuten Espainian: “Nunca cita escritor hereje sin elogio, ni católico sin censura.” (Codorníu) Liburu berean, Fenelon eta Rollin abateari jarraituz, kultura orokorra baina mugatua proposatzen da nesken heziketarako, hori bai, etxeko gobernu, eskulan eta dantzetan iaioztereekin osatuz haien heziketa. Bai Fenelon eta bai Rollin abatea, biak ziren popularrak Adiskideen Elkartekideen artean. *La historia de Fray Gerundio*-n, berriz, Aita Islak gogor kritikatu zuen Barbadiñoaren liburua, aurreregi joatearren. (Ikus Sarrailh 1957: 199-202).

Adiskideen lehen bilkuretan Montehermosoko markesak aurkeztutako txostenean hauxe esaten zuen emakumearen heziketari buruz: “La educación debe corresponder al sexo y a los fines de su institución desviándola de estudios impropios y dedicándola a una lectura ligera, a las lenguas más usuales en el comercio civil, al baile, a la música y al diseño...” (Portillo 1991: 150).

Gurean Añibarrok ere antzeko zerbait gomendatzen du umeen heziketarako, jakina, betiere, progra-matik dantzak ezabatuz: “Iracasi eguiezue iracurten guztiai: escribietan ta contuac ateraten semeai, eta alabai josten, galtzerdia eguiten, goruetan, ta oguia eguiten.” (Añibarro, *Misionari euscalduna Cristiñau-dotrina, ta Sermoiac Bizkai-errietan iracasten*. (2. alea), Belen Altunari jaso).

²⁴ P. Antonio Añibarro, *Misionari euscalduna Cristiñau-dotrina, ta Sermoiac Bizkai-errietan iracasten* (lehen alea). Eskuizkribu txukuna Arantzazuko komentuan. Erreferentzia hau Belen Altunaren “La tradición ‘Euskaldun fededun’”, in *Misiones y moral integrista (1789-1839)*, Filosofía Fakultatea, UPV/EHU, 2001. Tesi argitaratugabea. Ikus egile beraren (2002: 231).

Jainkoaren beldur bizitzeko aholkuak bizimodu tradizionalaren (Erregimen Zahararren) egonkortasunaren alde jokatzan zuenik.

Beste muturrean Euskalerrriaren Adiskideen Elkarteko kideen helburua, sinakerien eta ezjakintasunaren ilunpetatik atera eta zientziari eta ekonomiari bultzada eman asmoz jokatu zutenena.

2.2. J. A. Mogel eta J. J. Rousseau

Euskal literaturaren historiografian maiz aipatu izan da Basarteko Unibertsitateko katedradun den Peru Landetakoaren, hau da, *Peru Abarcaren* eta Rousseauren “*bon sauvage*”aren artean egon zitekeen harremana. Egia esan, liburuaren lehen argitarape-neko hitzaurreak, Mogelek berak idatzitakoak, ez zuen askorik lagundu erromantizismoaren bidez ordurako Europa osora zabaldua zegoen ideia eta XIX. mendetik hona jada oso estereotipatua zegoen irudi horri ihes egiteko. Izan ere, predikariei buruz ari delarik, eta euskararen aldeko apologian bete-betean murgildurik, zera dio liburuaren hitzaurrean Mogelek: “Y con todo, no sabían el idioma en que escribían, con aquella perfección original que tenía entre los rústicos o salvajes”.

Mogelek ere, Rousseauk bezala, jatorrira jotzen du eta ez du enpatxurik esateko Adan —lehen gizona— ere aitzurlaria eta baserritarra zela. Beraz, lehen gizonagandik datorkiola Peruri²⁵ izaera eta hizkuntzaren sen hori; eta hark bezala, ez duela galdu natura izendatzeko pribilegioa, izan ere asabengandik belaunaldiz belaunaldi iritsi baitzaio jatorrizko baserritar eta aitzurlari haren hizkuntzaren sena eta, horrekin batera, era banaezin batean, aldazina edo betierekoa gertatuko litzatekeen bizimodu bat, “Jainkoaren beldurrean bizi” agindura biltzen dena. Hala ere, “*bon sauvage*”aren formulazioak Rousseauenean duen esanahiak eta Mogelenean duenak izenean baino ez dute antzik. Gizarteak hankapean harturik, norbere bihotzera isilduak izan diren zinezko sentimenduez ari zaigu idazle frantsesa “naturaren legera” itzultzea aldarrikatzen duenean. Gainera, zinezko sentiera bihozko hori, egiaren eta gezurraren arteko langa hutsik gabe asmatzen duen egoera eredugarri hori, berreskura daitekeela dio Rousseauk, gizakiaren eta gizartearen onerako. Horretarako idatzi zuen *Emilio* (1762) tratatu pedagogikoa: ezagutu zuen gizartea gor da bihotz isil eta on horren jarduna entzuteko, baina hezkuntzaren bidez —pedagogiaren bidez, alegia— lortuko da egoera hori aldatzea. Gizarte hobeago baten esperantzari inoiz ez zion uko egin idazle ilustratuak. Beraz, tratatu honek zubi-lana egingo du “naturara itzuli” iragar-

²⁵ Mogelek ez du esango lehen gurasoek hitz egin zuten hizkuntza euskara izan zenik; hebraierari lehenetasuna kentzeko balentria Pablo Pedro Astarloarena izan zen. Hala ere, ordu arteko euskararen apologista kate luzearen katebegi bat gehiago zen horretan Mogel. Babelgo nahasmenduko hizkuntzetariko bat izatearen pribilegioa zuen euskarak Mogelentzat, eta hortik euskara ere Jainkoaren isurizko hizkuntzetakoen artean kokatzea, eta haren perfekzio eta guztizko jakituriaz partekatzea: “El idioma que trajeron era original y uno de los de la confusión de la Torre de Babel, infundido por Dios y no fraguado por los hombres” (1976: 372) eta “Prólogo al lector vizcaíno”n halaxe dio: “En esto imita al lenguaje del primer hombre, ciertamente inspirado por Dios”, *Peru Abarca*, *ibid.*, 22. or. Astarloak, berriaz, Court de Gábelin-en (1728-1784) mundu primitiboari buruzko ideietan oinarrituz, bere aurretik Europako beste zenbait hizkuntzalarik egin zuten bezala, euskarak imitatuko du Babel aurreko hizkuntza primitiboa. Paradisuan hitz egin zen hizkuntza hau ez zen Jainkoarengandik isuria, baizik eta naturaren neurrira sortua. Astarloaren planteamenduak Errok jarraitu zituen, eta geroago, Sabino Aranak.

tzen zuen “Gizakien arteko desberdintasunaren jatorri eta oinarriari buruzko mintzaldia” (1754) izeneko saioaren eta *Kontratu sozialaren* (1762) artean.

Eta hortxe dago Rousseuren eta Mogelen asmoak parekatu direnean egin den hutsa. Rousseuren gizakia antzaldatze sakon baten premian zegoen; Mogelen *Peru Abarca* perfekzio betiereko edo eternal batean bizi da. Ez du gure Peruk ezezagun zaion inongo heziketaren beharrik, izan ere, berak aitortu bezala, heziketa hori lehen gizonagandik datorkio belaunaldiz belaunaldi, asaben ohitura eta bizimoduaren katean, fedearen eta hizkuntzaren altzoan etorri ere. Naturara itzultzearen aldarriak bakardadera, basoko bakardadera, eramango du Rousseau, eta bakardade hori gizakiaren askatasun betearen oinarri da, oinezko gizaki arruntaren —Iraultzaren ondoren “hiritar” deituraz ezagutuko da— baldintza bazterrezina. Mogelen Peru, berriz, Elizak azkeneko bi mila urtean sustraitutako predikuen *corpusera* errenditzen da erabat, komunitatera, beraz, norbanakoaren askatasuna ukatuz, haren bizkarretik mintzo den Elizaren magalera. Ez dago bigarrenean isiltasun eta askatasunik; Elizaren marmarra entzuten da Peruren ahoan. Ez dago subjektu moralik; izan ere, askatasunik ezean, Mogelen paternalismo katolikoa da nagusi. Elkarrengandik, beraz, zein urruti: gizarte degradatuaren aurrean, gizabanakoaren egiazko (bihotzeko) sentimendu askeez oldartuko zaio gizarteari Rousseau. Peruren jakinduria hizkuntzara mugatzen da; hortik aurrerakoa Elizaren mintzoa da. Bere jardunean ez dago, bada, ez gizabanakorik ez askatasunik.

Hori bai, ingurukoak liluraturik dauzkan hizkuntza erudizioak —ahozkoa beti, ez idatzizkoa, hau beti ere arriskutsua— tradizio/erlijio binomioan du ondo sustraitutako oinarria. Rousseurengandik gertu ez, harenaren muturrean dago Mogelen baserritarra; izan ere, Peruri Mogelen hitza isildu orduko, bere *Confesio ta Comunioco Sacramentuen gañean Eracasteac* (1800) liburuan agertzen den “ume” bihurtuko da hura. Hala zioen Mogelek liburu hartan:

Orain bada, nolaco eracaste edo doctrina eman bear zaie onelaco gende argui laburrecoai? (...) Aurcho chiqui indar gabeai ematen badiezu ogui oso ta azaltsua, illico ditu goseac beste jan gabe (...) Ala bada gure euscal-errietaco guizon ta andra, nescach ta mutilliac gueien gueienac dira jaquituriaren aldetic, aurchoac becela ta eman bear diegu animaco oguia ceatu ta puscatura (1800: iv).

Zein urrun gauden, Ilustrazioaren muina atzeman nahian, Kantek formulatutako definizio hartatik: “Ilustrazioa gizakiaren haurtzarora atzean uztea edo gizakiaren heldutasuna atzematea da.” Eta hori gabe ez dago ez modernitatea ez erromantizismoa ulertzerik, zeren Ilustrazioaren eta Frantziako Iraultzaren erasan eta desmasien aurka matxinatu baitziren erromantikoak, eta Kanten gizaki burujabe eta aske harengandik abiatu ziren inondik ere. Aurrenekorik gabe ezin ulertu hurrengorik.

Zalantzarik gabe, Mogel gertuago dago Kardaberazek *Eusqueraren berri onac*-en (1761) erakusten duen mundu ikuskeratik, erromantizismoaren ingurumariarekin batera gure baserritarrek jasan behar izan zuten desplazamendu interesatutik baino. Kardaberazek zioenak Peruri ere balio dio:

...euskarac burua jasotcea Jaincoac nai du; (14. or.)

Beste izkunde edo lengoageac, norc daqui nastu ta batera ta bestera nola ibilli diran; eusquera Jaincoac nai ta menditarte oietan, beti nasgabe, beti garbi, beti seguru beregan gorde izandu da. (...) 21. or.

gure baserrietan gende prestuac dirauten artean, euskarac iraungo du. (24. or.)

Beraz, bat: Jainkoaren borondatea da euskarak irautea. Eta bi: hori horrela gerta dadin, euskaldunak bete behar duen baldintza “prestu” izatean datza. Jakina, “prestu” horrek kategoria moral katoliko bat besarkatzen du, tradizioa eta erlijioaren legitimitasio osoan iraun duen Ancien Régime delakoa babestuz. Ikusi besterik ez dago zein errespetuoso agertzen zaigun Peru apaizekin eta handikiekin ari denean. Gizarte in-mobilista baten defentsan idatzitako lanak dira Kardaberazek zein Mogelenak, *Peru Abarca* bera ere barne. “Prestua” izateko —pertsonea sendoa, alegia— Jainkoaren beldur (apaizen beldur) eta handikien aurrean mendeko agertu beharra dago:

..., beeragocoac obeditzea goragocoai, pagatzea zorrac, honra, lotsa, ta pechuac. Erregue, ta beste Aguintariac gaiztoac badira ere, aguintzen ez dutenean Jangoicoaren contraco gauzaric, bear dute honra ta obediencia (1994: 264).

Helburu hori soilik modu batera irits daiteke: euskara bera hezi eta harresi iza-nik. Euskara bera baita apaizen eskuetan ideia berritzaileen aurrean harresirik sen-doena.

2.3. J. A. Mogelen humanismoa dela-eta

Koldo Mitxelena (1978-1979) Mogelen humanismoa aipatzen zuen artikulu ba-tean: Mogel humanista zela zioen, baina ez zientzia moderno zalea. Bigarrena garbi dago; lehenengoari zerbait erantsi beharko litzaioke, ordea, zeren Ernazimenduko Erasmorengandik XVIII. mendeko ilustratuengana jaitsi, eta horiengandik, Frantziako Iraultzaren ondoren, humanismo modernora —Kant, Humboldt eta Goetherengana, esate baterako—, ezer gutxi luke ikustekorik haienarekin Mogelen Antzinate klasikotik datorren humanismo katolizatu dogmatikoak. Ez da nahikoa, inondik ere, *Peru Abarcaren* elkarriketaren (*Instrucción de la mujer cristiana* liburuan) iturria Luis Vives humanistarengan egon izana aitortzea Mogel humanista bihurtzeko. Lekutan dago Mogel, Feijoo batekin konparatuz gero. Azken honengan badago humanismo zaharrarekiko eraberriketarik, Mogelenean ez. Denbora ez da alferrik pasatzen. Al-daezina eta betierekoa izan nahi zuen arrazoimenaren ildo da Mogelena. Honetan ere Kardaberaz batengandik —edo Larramendirengandik, noski— hurbilago Hum-boldt eta Goetherengandik, edo Feijoo-rengandik baino. Hau zioen Kardaberazek *Eusqueraren berri onac* liburuan:

...baldin Quintilianoc, Marcelo bere adisquide cutunagatic (...) munduraco ondo acitceagatic, amabi liburu, aimbeste erregla ta lecio banaca arguituaz atera bacituen, guc gure Jaungoico gucien Aita maiteangatic ta animen salvacioagatic, cer ez degu eguin bear? (...) Gure intencioaren aldean arenac cer icusi etzuen. Arc lurreraco, guc ceruraco; arc guiza arteraco, guc aingueru arteraco umeac ondo acitcea nai degu; eta gucia ez guretzat, baicic Jaincoaran (sic) gloriaraco izan dedin (A. Kardaberaz, *ibid.*, 20-21. or.).

Bistan da, Historiak aurrera egin ahala, humanismoaren espirituak jasaten duen bilakaera. Baina Koperniko, Galileo, Deskartes eta Newtonen ondoren, hau da, XVII. mende erditik aurrera, zientziaren eraginez zabaldutako ikuspegi eta esperan-tza berrien aurrean, ezin itsu eta gor jarraitu, ezer gertatu ez balitz bezala. Eta horixe da Mogelek egin zuena. Zeren eta Deskartes ondoengandik zalantza-egoera aterga-bean murgildurik, gizakiak kanpotik zetozen dogmak poliki-poliki neutralizatu eta

norbere baitan bahetuko ditu, eta handik eraikiko du ezagutza berria. Teozentrismo-tik antropozentrismora pasatuko gara. Arrazoiak gaina hartuko dio errebelazioari, eta etorkizunak, iraganari. Eta bilakaera horretan hazi egingo da europarren kontzientzia historikoa; ondorioz, betikotasunak eta unibertsalismoak izugarri erlatibizatuko dira. Horregatik gertatuko litzaioke barregarri humanista moderno bati XVIII. mendetik XIX. erako bidegurutzeko hiritarrei beren heziketarako Gaspar Astete jesuitaren (1537-1601) *Kristau dotrina* (1599) jarriko balitzaie manual gisa, esanez bere garaian humanitateetako eta filosofia moraleko irakasle izan zela. Eta badakigu zenbaterainoko estimuan izan zuten Kardaberazek eta Mogelek kristau dotrina hura: biek itzuli zuten Asteteren doktrina euskarara, arrakasta handiz itzuli ere.

Mogel ez da kontrairaultzaile bat, izan ere, halakorik izateko potentzialki iraultzaile izan beharra baitago lehenago. Antoine Compagnon-ek *Les antimodernes* liburu argigarrian erakutsi digun bezala, iraultza eta kontrairaultza sekuentzia bereko urratsak ziren, kontrairaultzaile izateko moderno izan beharra baitzegoen lehenago. Mogel, Kardaberaz eta XIX. mendeko lehen hereneko apaiz-idazle gehientsuenak bezala (Fray Bartolomé, Añibarro edo Agirre Asteasukoa), tradizionalista bat zen. Tradizionalista izan zen Mogel, Frantziako Iraultzaren aurretik eta ondoren.²⁶ Hori bai, anti-ilustratua bai izan zen. Urte bertsuetan idatzitako eskuizkribu batean, gorago aipatu dugun “Osaba baten...” aldaera batean —“Erretore jaun baten instrucciónac...” (1805)— zera esaten da, matxinoak salatu egin behar direla konfesorearen aurrean, eta Inkisizioaren beharra aldarrikatzen da. Mogelek ere jarri bide zuen Inkisizioaren eskuetan zirkulazioan atzemandako liburu eta aldizkari debekatuak izan zezakeen aztarnarik.²⁷

3. Periodizazio literarioaren arazoak

Tradizionalismoa eta absolutismoa eskutik helduta zebiltzan giro hartan (1795-1808), Humboldtten bisitaldiak gertatu ziren, eta baita ere Foruen aurkako Madrilgo erasoaldi gogorak, Mogel eta Astarloa erdi-erdian harrapatuko zituztenak. Urte horietantxe ikusi nahi izan dira euskal erromantizismoaren lehen aztarnak. [Gárate (1936), Basurto (1986), Altzibar (1986), Juaristi (1987), Apalategi (2004)]. Eta esan

²⁶ *Peru Abarcako* lehenengo kapitulutik uzten du garbi: “Euscaldunac bagara benetan, vici bihar dogu gueure aasabac eracatsi deuscubezan eandubacaz”, *ibid.*, 55. or. Jakina, “tradizionalista” Frantziako Iraultza baino lehen izan edo Iraultzaren ondoren izan, ez zen gauza bat eta bera. Bigarrenean adiera eta balio politiko erantsi bat hartuko du ezinbestean, eta erreakzio hori areagotu egingo da Independentzia Gerrarekin eta liberalen politikagintzarekin, Fray Bartolomé de Santa Teresa, Agirre Asteasukoarekin edo Juan José Mogelek. Eta bilakaera honek bete-betean ekarriko gintuzke XIX. mendeko Karlstadtan bidera.

²⁷ Eta ez zen ez ulerbera agertu Diego de Lazcanok, Tolosako Presbiteroak, 1792ean Inkisizioarekin izan zuen aferaren aurrean. Aitzitik, Vargas Ponceren aurrean gogor gaitzetsiko du hura herexetzat hartuz: “Otros más sabios que Lazcano han abusado de su talento y han naufragado en la fe, y me avergüenzo de que tengamos un vascongado de tales doctrinas” in Arocena (1952: 87-88).

Humboldt ere erregistratu zuten Gasteizen Inkisizioaren sikarioek. Rousseuren *Emilio* eskuetan izan zuten, baina hain ziren ezjakinak, non ez ziren ohartu ere egin liburu hari eman beharreko atarramentuak. Nahiz eta Mogelek ere halako liburuak salatu, Humboldtren lagun ibili zen, haren euskara eta euskal folkloreakiko eskakizunak asetzen. *Diario del viaje a España*, 28-29. or.

izan da Mogelen *Peru Abarca* dela erromantizismo horren ernamuinak agertzen dituen lehen euskal liburua.²⁸

1770etik 1830erako bitarte horretan gertatutako sentsibilitate aldaketa hartu ohi du erromantizismoak bere leku historikotzat. Oso konplexuak gertatu arren aldi historiko horrek erromantizismoaren izenpean besarkatzen dituen jarrera desberdinak, bada bat saihestezina gertatzen dena: ordu arte balio zuen arrazoimenaren unibertsaltasunak ez du jada kontatuko. Isaiah Berlin-ek, *Las raíces del romanticismo* liburu paregabearen, zera dio, ordu arte bazegoela gauzen izaera ezagutzeko moduren bat, edo, artean ezagutzen ez bazen ere, egunen batean aurkituko zuela gizakiak hura ezagutzeko bidea. Rousseauk berak, norbanakoaren bihotzeraino proposatutako bidaian, ez dio hura (gauzen egia) —naturarena, izakiarena— aurkitzeko esperantzari uko egin, bai ordea erromantikoeak. Handik aurrera, balioak ez dira aurkitzen, eraikitzen baizik, ez dira lanaren bidez aurkitzen edo deskubritzen, sortu egiten dira (Schlegel anaiak). Novalis-ek dioen moduan, ez gara jada bizi balio unibertsalak berez onartzen ditugun sasoiak.

Ba al dago gurean —Mogelen *Peru Abarcan*, alegia— halakoren susmorik? Mogel sendo agertzen zaigu Eliza katolikoaren unibertsaltasunaren esanetara. Ez zitzaion inola ere burutik pasako egia eternoak erlatiboak izan zitezkeenik. Bere igurikipen zerumugan irudika ezina zen halakorik. Eliza katolikoarenak ez ziren soilik ideiak, egia absolutuak baino, dogmak. Bere mundu ikuspegia balio absolutu eta unibertsaltan sendo errotutako ikuspegia zen. Horregatik agertzen zaigu Peru “prestua” Maisu Juanen aldean sendo, asaba zaharren tradizioan hezitako gizona zelako, “Jainkoaren beldurrean”, eta kutsatu gabeko hizkuntza zeruratu batean, gainera. Ez da harrizkoa izango garaiko ilustratuen ahotan ironiarik ere falta ez izana, zeru eta paradisuako kontu hondagabeetan Mogel eta enparauek erakutsi zuten kompetentzia ikusi ondoren. Hara Samaniegoren pasarte ezagun hau:

Marquina, cuyos habitantes creen que no hay más mundo que el exiguo terreno que rodea sus montañas, mundo dirigido por Astarloas y Mogueles. Al bendito D. Pablo Pedro dígame V. que para una obra que pienso escribir de antigüedades antediluvianas me diga (puesto que él debe saberlo) cómo se llamaban en el Paraíso terrenal los escribanos, sastres y zapateros (Garate 1936: 29).

Pozarekin batera abian jarri eta XVIII. mendeko bigarren erdialdi eta XIX.aren lehen herena artean indarrean jarraitu zuen hizkuntzaren apologista andanaren kate-begi bat besterik ez zen izango Mogel *Peru Abarca* idatzi izan ez balu. Eta, mendeetako tradizio horretan, ez zion aurretik zetorren tradizio apologistari ezer orijinalik erantsi. Bete-bete txertatzen zuen berea aurrekoen ildoan, eta Larramendiren ondarea —etimologia batzuen gehiegikeriak salbu— guztiz berea egin zuen. Ez da, baina, besterik gertatuko *Peru Abarcan* ere, non Larramendiren ahaleginak zein ondareak bizi-bizirik zeuden, andoaindarraren *Corografiako* hainbat eta hainbat pasadizo eta irakaspen lekuko (sermolarien euskara eskasa, hidalgia orokorra, Foruak, ardandegietatik datozen kalteak eta Nafarroa eta Errioxa aldera ihesean doazen diruak, Jainkoaren beldu-

²⁸ Jon Juaristik halaxe dio: “Moguel hubiera podido convertirse en el padre del romanticismo vasco si su libro no hubiera dormido el sueño de los justos durante casi ochenta años en la biblioteca del convento de Zarauz” (1987: 97).

rrean heztea, osasunerako nekazarien bizi-ohituren abantaila handikienean aldean,²⁹ eta abar). Jada eraldatze urte amorratuan sartuxea, Mogelek artean bere mundu zaharrak eskaintzen zion zerumugan jardun zuen:

Con el objeto de vindicar al idioma de la acusación de pobreza, he trabajado una obra de Diálogos vascongados entre un rústico casero y un cirujano callejero (...) Así se demuestra prácticamente que el vascuence es fecundo en todas y aptísimo para la poesía (...). Para prueba de que el vascuence es lengua de toda elocuencia.³⁰

Gorago ikusi dugunez, ordurako egina zegoen baserritarraren aldeko hautua, esate baterako, Kardaberaz baten aldetik. Ez dago mundu ikuskeraren aldetik ez pentsamenduarenetik inongo aldaketarik, baserritarraren *toposak Peru Abarcan* hartzen duen birkalifikazio idealizatuagatik³¹ ez bada. Eta Peru baserritarrarengan haragitzen den mundu idealizatu horrek aurrerago emango ditu bere emaitzak, jada erromantizismoz blaitutako mende luze baten igurtziak bereganatu duenean. Foruzaletasunaren, integritismoaren, karlismoaren eta nazionalismoaren imajinarioan (A. Campion, R. M. Azkue, T. Agirre, S. Arana) *topos* nagusia baserritarra izango da. Tradizio luze horren baitan aipagarri dira bi argitarapen: Sabino Aranaren “Baserritarra” astekaria eta Engrazio Aranzadi, *Kizkitzaren La casa solar vasca* (1932) liburua.

Paradoxikoki, Mogelek egin ez zuena garaiak egin zuen: XIX. mendean zehar, zaharra eta berria katramilatu egin ziren, eta erromantizismoaren oreak dena antzaldatu zuen. Bestela, nahikoa al da Humboldtten ahotik Herder-en berri eduki zezaketelako ustea Mogel (1745-1804) eta Astarloa (1752-1806) Europako erromantizismoaren ildoa jartzeko? “Vasco-iberismoa” edo “Leloren kanta” direla-eta, Humboldt bi idazle bizkaitarren ideia nagusien jarraitzaile agertu arren, bere lanetan euskaldunen magma mistiko-erlijiosorik ez da ageri. Hizkuntzalari alemanak planteamendu zientifikoetan oinarritutako hipotesiak saiatu zituen. Beste kontu bat da planteamendu horiek desegokiak gertatu izana. Bibliaren ondarea ilustrazioaren galbahe kritikotik iragazita zegoen jada Herder eta Humboldtengana iritsi zenerako, aurrenekoak nazioen ikuspegi kulturala formulatu zuenerako. Baina, egia esan, Hum-

²⁹ Honetan ere Larramendirengan eta literatura aszetikoaren tradizioan hain usu erabili ohi zen Likurgo eta espartarren modarik eta ahuleriarik gabeko heziketa zorrotzaren “exemplum”aren jarraitzaile.

³⁰ “Correspondencia epistolar entre D. José Vargas y Poce y D. Juan Antonio Moguel sobre etimologías Vascongadas”, *Euskal-erria*, 1911, 2. seihilabetea, 322-518, Julio Urkijoren Liburutegian.

Peru Abarcanen paratestuari erreparatzen badiogu, garbi geratzen da egileak jende kultuari begira idatzi zuela liburua: “Todos los eclesiásticos, y sujetos tenidos por cultos”. Honetan ere Larramendiren lekukoa hartzen zuen Mogelek.

³¹ Baserritarren egoera tamalgarria zen garai hartan. Hara zer idazten duen M. M. Aguirrek, lagun bati erantzunez, “Respuesta de un viajante a un Amigo que le pidió Noticias del Seminario Patriótico y del País Bascongado” (1780) eskuizkribuan: “Como los territorios y pertenencias de las casas habían de lindar unas con otras, y como era forzoso que el terreno más pingüe y mejor colocado o la mayor industria en su cultivo diera superioridad al que la poseía, precisamente se había de fomentar la ambición del uno, y de aquí el deseo de sojuzgar al menos faborezido de la fortuna, que menesteroso o servido de su desigual y mala suerte acudiría a las puertas del mas dotado, resultando del altibo trato, que este le daría en algun tiempo, la colera, encono y la venganza del ofendido. Vease como fué ya indispensable el que se nombrara en la comarca o en aquel paraje una persona caracterizada con las facultades de reprimir los orgulosos procedimientos de la ambición.” Biblioteca Digital de la Fundación Sancho el Sabio.

boldten irakatsiak gorabehera, ez zuen Mogelen eta Astarloaren mundu finkoak ikara handirik bizi. Ez dezagun ahaztu besteengandik jasotakoa hartzailearen zerumugara egokitu ohi dugula beti.³² Gauzak horrela, inongo arazorik gabe barneratu zuten harrena gure betikoan, nahiz eta Herderen ideien espirituak gure apaizen zerumugaz harago begiratu. Ze hizkuntzaren eta folkloreakaren inguruko peskizetan Herderekin egindako ekarria iraultzailea gertatu zen Mendebalde osorako (gureak ere dantzan jarriz: “Leloren kanta”). Gauza bera esan genezake ilustratuen “Arrazoi” jainkotuaren aurka Hamman erromantiko aleman aurreratuak 1780 inguruan jaurti zuen iraina (“Putarrazaioa”) eta Asteasuko Agirrek 1814 aldera jaurtitakoa (“emakume zikin limuri”) erkatzen baditugu. Bigarrenarengan ez da egon katolizismo ortodoxo eta dogmatikoarekiko inongo hausturarik, bai ordea lehenengoarengan. Beraz, biak arrazoiak ziritzan “putaren” aurka egon arren, ez ziren mintzo leku beretik. Geroago arte ez zuen gure munduak erromantizismoak errotik eraginako dinamismorik ezagutu bere giro intelektual eta estetikoan. Ez da gure XIX. mendean “naturaren” mimesi arautu eta orekatutik ezein mugaz haragoko arau hauslerik ezagutuko. Ez dago halako irakurketarik egiterik 1802ko *Peru Abarcaz*, baina bai liburua argitaratu zen sasoiko ataririk, 1880tik, alegia. Ez zen alferrik mende erromantiko ia oso bat igaro tartean, bere ikuskera eta sentiberatasunean jada barreiatuak hartzaile berriengan eragiteraino. Ukaezina da XVIII. mendearen azken urteak eta XIX.aren lehenak eraldatze urteak izan zirela Europa osoan. Eta eraldaketa horrek posizioak hartzera bultzatu zuen luma jendea. Gure apaizek euskara, baserria eta erlijioa aukeratu zuten, eta hortxe go-tortu ziren. Non dago Mogel, Astarloa eta Erroren³³ gainerik euskal erromantizismo herabeari Chahok txertatu zion hazia? Bada, mundu eta imajinario zahararen sekularizazioan: aurrerantzean, Bibliako dogmak eta ortodoxia zaharrak imajinazio eta fantasia askearen zerbitzura jarriko dira. Egia da garai hartan erromantizismoa kristautasunari begira jarri zela, baina biraje hori ez zen dogmaren, ortodoxiaren edo bes-telako unibertsaltasunaren izenean egin, imajinazio askearen izenean baizik. Hau da, imajinario zaharra berri batekin ordezkatu zen.

Erromantizismoa modernitatearekin batera dator, baina gurean motel eta soseguz, eta sosegu horrek XIX. mende osoa igaro eta gerra aurreko poeten belaunaldiraino jarraituko du.

4. Azkena

Zer da, bada, gertatzen zaiona gaurko eguneko irakurle bati garai hartan (XVIII. eta XIX. mende horietan) idatzi eta argitaratu ziren sermoi bildumekin, bata Jesusen Bihotzaren debozioari eskainia, eta hurrengo bere Erakusaldietan murgildua? Sebastian Mendiburuk, Agustin Kardaberazek, Pedro Antonio Añibarrok, Juan Antonio Mogelek, Juan Bautista Agirrek, F. Antonio Palacios-ek, Fray Bartolomé Santa Teresak, edo Joakin Lizarragak ez dute interes filologikotik harago aparteko baliorik, ez literariorik, ez intelektualik, ukatu gabe, hori bai, garaiko giro sozio-historiko edo etnografikoari buruz eman dezaketen informazio baliagarria. Izan ere, ez baitziren

³² Ikus Jauss (1978) eta Burke (2006: 36 eta 42).

³³ Basileako Bake Itunetik Independentzia Gerra (1795-1808) bitarte horretan irudikatzen du Jon Juaristik euskal erromantizismoaren sorrera. Ikus (1987: ibid).

helburu literario batetik idatziak izan, eta jakina, ez ziren haien predikuak literatur edo bestelako helburu intelektual edo filosofikorekin jaso. Beren egitekoa beste bat zen: arimazaintza. Hortaz, ze leizea Sebastian Mendiburu jesuitari «Zizeron bera ere ez zela hobeto mintzatuko» aitortu zion azkoitiar haren (bere zerumuga kulturaleran egin ziezaiokeen laudoriorik sutsuena egin bazion ere; ez ahaztu Zizeron eta Kintilianok oratoriaren egilerik ospetsu eta handienak izaten jarraitzen zutela Erretorika heziketa klasikoan)³⁴ eta Europako beste literatura eta esparru intelektualetan hedatzen ari ziren jakintza berrien artean. Artean XVIII. mendean, Samuel Johnson kontserbadoreak ez du arazorik sermoiei literatura ingelesaren barruan leku bat atontzeko (frantsesek ere ez, XVII. mendeko Bossuet handiari berea emateko), baina XIX. mendetik aurrerako irakurlea beste iritzi batekoa izango da: zaharra (berearekin zer ikusirik ez duen mundu batekoa) irudituko zaio hura guztia erromantizismoari. Eta honekin batera eman zuen epaia modernitate osoak.

Bibliografia

- Agirre, J. B., 1978, *Eracusaldiac* (3 ale), Donostia, Hordago.
- Aguinagalde, B., 2000, «¿Por qué los archivos de la Bascongada son complicados?», in A. Risco & J. M. Urkia (arg.), *Amistades y sociedades en el siglo XVIII*. Real Sociedad Amigos del País, I Seminario Peñaflorida, Toulouse.
- Altona, B., 2003, *Euskaldun fededun*, Irun, Alberdania.
- Altzibar, X., 1986, «Euskaldunen nazio eta hizkuntza (1770-1830)», *Euskera* XXXI, 17-45.
- , 1992, *Bizkaierazko idazle klasikoak*, Bizkaiko Foru Aldundia.
- , 2005, «Dotrina, erretorika eta erudizioa Mogelen erlijio liburuetan», *Lapurdum* IX, 23-38.
- Apalategi, U., 2005, «Heziketa literarioaren kezka, Peñafloridatik Mogelera», *Lapurdum* IX, 39-47.
- Areta, L. M., 1976, *Obra literaria de la Real Sociedad Vascongada de los Amigos del País*, Institución «Sancho el Sabio», Caja de Ahorros Municipal de la Ciudad de Vitoria.
- Astarloa, P. P., 1883, *Discursos filosóficos sobre la lengua primitiva*, Bilbo.
- Astigarraga, J., 2003, *Los ilustrados vascos*, Crítica, Bartzelona.
- Bagüés, J., 1990, *Ilustración musical en el País Vasco. La música en la Real Sociedad Bascongada de los Amigos del País*, Donostia, Colección Ilustración Vasca, II. Alea.
- Basurto, R., 1986, «Elementos neoclásicos y prerrománticos en la historiografía vasca del principio del siglo XIX: J. A. de Zamácola», *RIEV, Homenaje a D. Julio Caro Baroja*.
- Berlin, I., 2000, *Las raíces del romanticismo*, Taurus, Madril.
- Blanco White, J. M.^a, 1999, *Escritos autobiográficos*, Universidad de Huelva.
- , 1974, *Obra inglesa*, Bartzelona, Seix Barral.

³⁴ Aristotelesengandik XVIII. mende amaieraraino erretorika izan zen heziketaren eredu, eta grekera eta latinezko maisuak izaten ziren irakurgai. Klasikoen testu horietan landuko zituen ikasleak ahozko eta idatzizko gaitasunak eta, horrekin batera, testu horiez baliatuz sendotuko zuen ikasleak bere hezibide morala. Eta norbere diskurtsoetan txertatzeko autoritatezko zita eta “exempla” en erreperitorioa berritzen zuten haietatik. Auditorioaren persuasioa zuen helburu heziketa eredu horrek. Esan gabe doa gure sermolarik eredu horretan zailduak izan zirela. Hori horrela gertatu zen XIX. mende sartutetik aurrera nazio bakoitzaren literaturaren historien ereduez ordezkatu ziren arte.

- Boswell, J., 2007, *La vida del doctor Samuel Johnson*, Madril, Espasa-Calpe.
- Caro Baroja, J., 1971, *Los vascos*, Madril, Istmo.
- Chaho, A., 1976, *Viaje a Navarra durante la insurrección de los vascos (1830-1835)*, Donostia, Txertoa.
- Compagnon, A., 2005, *Les antimodernes*, Gallimard, Paris.
- Cortina Iceta, J. L., 1981, *El siglo XVIII en la Preilustración salmantina. Vida y pensamiento de Luis de Losada, 1681-1748*, Madril, CSIC.
- Elorza, A., 1968, «Un proyecto editorial del marqués de Narros en los años finales de la Sociedad Bascongada», *BAP* 24, 155-159.
- Elorza, G., 1976, «Oinatiko Arrazola etxeko manuskritoak», *Euskera* XXII, 179-197.
- Feijoo, J., 1958, *Teatro crítico universal*, Madril, Espasa-Calpe.
- Fernández Albadaejo, P., 1975, *La crisis del Antiguo Régimen en Guipúzcoa 1766-1833*, Madril, Akal.
- Fernández Sebastián, J., 1991, *La génesis del fuerismo*, Siglo XXI, Madril.
- Garate, J., 1936, *La época de Pablo Astarloa y Juan Antonio Moguel*, Bilbao, Diputación de Vizcaya.
- Gurruchaga, I., 1933, «La machinada de 1766 en Azpeitia. Sus causas y desarrollo», *Yakintza* 5, 373-392.
- Hazard, P., 1958, *El pensamiento europeo en el siglo XVIII*, Madril, Guadarrama.
- Humboldt, G., 1933, «Diario del viaje a España», in J. Garate, *G. Humboldt. Estudio de sus trabajos sobre Vasconia*, Bilbo, Imprenta Provincial de Vizcaya.
- Juaristi, J., 1987, *Literatura vasca*, Taurus.
- , 1987, «Las fuentes ocultas del romanticismo vasco», *Cuadernos de Alzate* 7, 86-105.
- Kardaberaz, A., 2004, *Eusqueraren Berri onac*, Bilbo, Euskaltzaindia.
- Lakarra, J. A., 1983, «Barrutiaren Acto para la Nochebuena eta teatro erlijioso erromanikoa», in P. Barrutia, *Gabonetako ikuskizuna*, Arabako Foru Aldundia: Gasteiz.
- , 1985, «Larramendiren hiztegegintzaren inguruan», *ASJU* 19, 11-48.
- Larramendi, M., 1728, *De la antigüedad y universalidad del Bascuenze en España*, Salamanca.
- , 1729, *El imposible vencido. Arte de la lengua Bascongada*. Salamanca.
- , 1984, *Diccionario trilingüe castellano, bascuence y latín (1745)*, Donostia, La Gran Enciclopedia Vasca.
- , 1973, *Autobiografía y otros escritos*, Ed. Tellechea Idígoras, Donostia, Sociedad Guipuzcoana de Ediciones y Publicaciones.
- , 1983, *Sobre los Fueros de Guipúzcoa*, Donostia, Sociedad Guipuzcoana de Ediciones y Publicaciones.
- , 1990, *Escritos breves*, Donostia, Sociedad Guipuzcoana de Ediciones y Publicaciones.
- Larrañaga, L. F., 1969, «Actitud del clero vasco frente a los empeños renovadores de la RSBAP», *BAP* 25, 149-157.
- Lasagabaster, J. M., «La ilustración en la vida literaria vasca del siglo XVIII», *Lapurdum* IX.
- , 2002, *Las literaturas de los vascos*, Donostia, Deustuko Unibertsitatea.
- Lázaro Carreter, F., 1985, *Las ideas lingüísticas en España durante el siglo XVIII*, Madril, Crítica.
- Malaxechevarría, J., 1926, *La Compañía de Jesús por la instrucción del Pueblo Vasco en los siglos XVII y XVIII*, Donostia.
- Mañaricúa, A., 1971, *Historiografía de Vizcaya*, Bilbo, La Gran Enciclopedia Vasca.
- Mitxelena, K., 1978-1979, «El texto de *Peru Abarca*», *ASJU* XII-XIII, 203-224.
- , 1985, *Lengua e historia*, Paraninfo, Madril.

- Mogel, J. A., 1800, *Confesio eta comunioco sacramentuen gañean eracusteac*, Iruñea, Imprenta Ezquerro.
- , 1976, «La Historia y Geografía de España», in La Gran Enciclopedia Vasca IX, Bilbo.
- , 1981, *Peru Abarca*, Bilbo, Gerediaga Elkarte.
- , 1994, *El catecismo vascongado. Cristau eracastle euscalduna*, Bilbo, Labayru.
- Mugartegi, P. V., 2000, «Memoria de todas mis caminatas, andanzas y boberías y de algunos pasajes memorables acaecidos en la gran Villa de Marquina desde el año de 1732», in A. Riscal & J. M. Urkia (arg.), *Amistades y sociedades en el siglo XVIII*, Real Sociedad de los Amigos del País, I. Seminario Peñaflorida, Toulouse.
- Portillo, J. M.^a, 1989, «El País Vasco: El Antiguo Régimen y la Revolución», in J.-R. Aymes (arg.) *España y la Revolución Francesa*, Crítica, Bartzelona.
- , 1991, *Monarquía y gobierno provincial*, Centro de Estudios Constitucionales, Madril.
- Salaberri Muñoa, P., 2002, *Iraupena eta lekukotasuna*, Donostia, Elkar.
- Samaniego, F. M.^a, 1898, «Carta sobre el teatro. El Censor», in Apraiz, J., *Obras críticas de Don Félix María de Samaniego...*, Bilbo, Imprenta de Andrés P. Cardenal.
- Sarasola, I., 1986, «Larramendiren eraginaz eta», *ASJU* XX-1, 203-215.
- Sarrailh, J., 1957, *La España ilustrada de la segunda mitad del siglo XVIII*, F.C.E., Mexiko.
- Sebold, R., 1985, *Descubrimiento y fronteras del neoclasicismo español*, Madril, Fundación Juan March, Cátedra.
- Shorto, R., 2009, *Los huesos de Descartes*, Bartzelona, Duomo Ediciones.
- Silván, L., 1967, «Noticia biográfica de d. Joaquín de Eguía, tercer Marqués de Narros», *BAP* 23, 369-404.
- Starobinski, J., 1971, *Jean-Jacques Rousseau, La transparence et l'obstacle*, Gallimard, Paris.
- , 2000, *Remedio en el mal*, Madril, Antonio Machado Libros, La Balsa de Medusa.
- Tellechea Idígoras, I., 1983, «Introducción», in M. Larramendi: *Escritos breves*, Donostia, Sociedad Guipuzcoana de Ediciones y Publicaciones.
- , 1977, «Por qué no se publicó en el siglo XVIII la *Corografía* del P. Larramendi», in *Lekuona'tar Manuel Jaunaren omenezko idazki bilduma*, 19, 271-287.
- , 1987, *La ilustración vasca*. Vitoria, Eusko Legebiltzerra / Parlamento Vasco.
- Toledo, A., 2004, «Juan Antonio Mogelen *Peru Abarca*: marko narratiboa marko zientifikoaren mugak hautsiz», *Lapurdum* IX, 283-297.
- Tovar, A., 1980, *Mitología e ideología sobre la lengua vasca*, Madril, Alianza.
- Urgell, B., 1991, «Axular eta Larramendi», *ASJU* XXV-3, 901-928.
- Urquijo, J., 1996, *Un juicio sujeto a revisión. Menéndez Pelayo y los Caballeritos de Azkoitia*, Donostia, Colección Ilustración Vasca, X. alea.
- Villasante, L., 1979, *Historia de la literatura vasca*, Oñati, Aránzazu.